

Узб. 2
89
р-26

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

БАДИЙ АСАРГА ЁНДАШУВ АСОСЛАРИ

Филолог-магистрантлар учун
ўқув қўлланма .

Тошкент – 2003

узб. 2
89
P-26

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон Миллий Университети

АБДУҒАФУР РАСУЛОВ

БАДИЙ АСАРГА ЁНДАШУВ АСОСЛАРИ

Филолог-магистрантлар учун
ўқув қўлланма

Тошкент – 2003

Масъул муҳаррир: ф.ф.д., проф. С.Садыков.

Тақризчилар: ф.ф.д., проф. Б.Саримсоков,
ф.ф.д. Б. Каримов.

Адабий танқид ўз тарихига, илмий-назарий асосларига эга. Ҳозиргача ўзбек адабий танқидчилигининг тарихи мукамал ёритиб берилмаганидай, унинг назарий асослари ҳақида ҳам илмий тадқиқотлар ниҳоятда кам. Филология фанлари доктори Абдуғафур Расулов мазкур китобчасида бадиий асарга биографик ҳамда тарихий-функционал ёндашув муаммосини ёритиб беришни мақсад қилиб қўйган.

Босишга рухсат этилди 9.07.2003. Ҳажми 2,75 босма табок.
Бичими 60×84 1/16. Адади 150 нусха. Буюртма 290.
М.Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети
босмахонасида чоп этилди.

БАДИЙ АСАРГА ЁНДАШУВ АСОСЛАРИ

Адабий талқин – матнни тирик маъжудот сифатида қабул қилиш, англашдир. Бадиий матнга қандай мақсад билиш ёндашиши. Ўша мақсадга эришилади. Кўпинча бадиий матн орқали Ёзувчи таъдирини, асарнинг миллий-маданий-адабий қатламдаги ўрнини, матнда акс этган воқеликнинг қай даражада ҳаётий, ҳаққоний эканлигини билишга интилинади. Ҳозиргача давом этган танқидчиликнинг ижтимоий ёндашув, мантикий англаш етакчилилик қилдики, у асарнинг ҳаётийлиги, ҳаққонийлигини ёритишга хизмат қилди. Ҳаққонийлик ва ҳаётийлик меъёри ижтимоий тузум эҳтиёжи, буюртмасига кўри белгиланди. Натижада ижтимоийлик сохталаштирилди, мантикийлик мафкуравийликка юз бурди. Бадиий матнда ёзувчи таъдири (руҳияти, қайфияти, қай даражада эркинлиги) биографик, ижодий-генетик ёндашув орқали намоён бўлади. Шўро адабиётшунослигида бундай ёндашув ривожлантирилмади. Шўро сиёсати, коммунистик мафкура ёзувчини шахс, сиймо сифатида кадрламади. Аксинча, истеъдодли, фикрловчи ижодкорлар аксарият ҳолларда душман, ички ёв сифатида кўрилди. Ёзувчи руҳиятидаги ўзгаришлар онтологик ёндашувда аниқ кўринади. Онтология – сўзлар, тасвирлар, умуман, матн орқали ёзувчи қалбини, симпатия-антипатияларини, истеъдоди даражасини аниқлашдир. Онтология матнни тирик ҳолат деб қарашга асослангандир. У матндаги ҳар бир ҳаракат, ҳолат орқали ёзувчи қалбини англашга йўналтирилган ёндашув.

Хуллас, талқин – ёндашувлар, таҳлиллар демак. Таҳлил, ёндашув, талқин, танқиддан мақсад асар баҳосини белгилашдир.

БАДИЙ МАТНГА ТАРИХИЙ–БИОГРАФИК ЁНДАШУВ

Биографиябозлик шўро ҳукумати даврида роса авж олди. Маълумки, тўрачилик тизими нимага зиёд ружуъ қилса, ўша нарса ёки ҳолат сийқалашади, гуссизланади. Аслида, “биография” эътиборга лойиқ, эъзозланадиган тушунча: зотан юнонча бўлган бу атама “умр тарихи”, “битиклагга тақдир”, “ҳаёт” маъноларини ифодалайди. Аҳли тамаддун қатори ўзбеклар бу атаманни инкор этмайдилар, ундан юз ўгирмайдилар. Аммо шўро тўрачилик тизими “биография”ни “маълумотнома” даражасига тушириб қўйди.

“Биография” узбекчага “таржимаи ҳол” тарихи ўтирилган. Аксарият кишилар “таржимаи ҳол” нима, қачон, қандай шайло бўлган, моҳияти қандай эканлигини, миллий асоси борми дукми ўшаб ўтирмайдилар. “Таржимаи ҳол” деймиз, ёзамиз, онгимизда эди ўша-ўша сийкалашган, мавҳум “биография” туравереди.

Алишер Навоий асарларида “ҳол” сўзи бисёр даражада қўлланган. “Ҳол”- арабий калом. Кўплиги “аҳвол”, “ҳолот”. Навоий асарларида “ҳасби ҳол”, “ҳолот адоси”, “ҳолот кайфияти”, “завқи ҳолот”, “паришон ҳолот” сингари бирикмалар бот-бот, ўрни-ўрнида учрайди. Завқи ҳолот, шавқи ҳолот кўтаринки кайфиятни ифодалаган бўлса, “беҳол бўлмоқ”, “ҳоли хароблик” тушқунлик, маънавий таназзулни билдирган.

Инсон ҳаёти, тақдири, ҳуқуқи, соғлиғи, ижтимоий-сиёсий, маънавий-адабий фаолияти билан боғлиқ соҳа борки, биография – таржимаи ҳолга мурожаат қилади. Адабиётшунослик фанида биографик метод (ёндашув), бадий адабиётда биографик жанр бор. Жаҳон адабиётида машҳур сиймолар характерини ёритиш орқали тарихий тараккиёт қонуниятлари, жамиятнинг маънавий-руҳий ҳолати, ўсиш-ўзгаришлари жараёни ишонарли кўрсатиб берилган асарлар талайгина¹. Шарқ мумтоз адабиётда пайғамбарлар, авлиё, машойих, ҳакимлар, уламолар, ёзувчилар, давлат арбоблари, шоҳлар, султонлар, амирлар ҳақида битилган асарлар бисёр. Шарқ адабиётшунослигида тазкира, манокіб-ҳолотлар кўп.

Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида 50-90-йилларда юздан ортиқ танқидий-биографик очерклар, адабий портретлар, адабий лавҳа – эсселар яратилди. Лекин на танқидий биографик асарлар, на адабий портретлар ва на эссе – бадиалар назарияси, муаммолари илмий адабиётда мукамал ёритилмади.

1975 йил 27 августдан 1976 йил 14 январгача “Литературная газета”да “Биографическая литература: были и небылицы” мавзусида бихс бўлган эди. Унда И.Золотоусский, Я.Гардин, Е.Муза, А.Латынина, Д.Брегова, В.Порудаминский, М.Бойко, Т.Бек, Арман Лану сингари ёзувчи, адабиётшунослар иштирок этиб, бадий, илмий, адабий, илмий-оммабоп биография орасидаги тафовут, фарқларни кўрсатиб берган эдилар. Илмий биографияда, бадий биографиядан фарқ қилиб, тўқима, қўшиш-чатишларга ўрин йўқ. Унда далилу манбалар-

¹ Геллерт Р. Жизнь великих людей. –Е.: АЙСТАН, 1987; Моруа А. Литературные портреты. – М.: Прогресс, 1971; Фелин К. Горький среди нас. –М.: Молодая гвардия, 1971; Гарин И. Царьков в жизни. Т. 2. – М.: Терра, 1992.

нинг давомийлиги берилди. Тарихий романда, масалан, ёзувчи воқелик, аниқ шароит билан ҳисоблашади. Биографик асарда шароит таржимаи ҳолни ишонарли тиклашга ёрдам беради.

Рус адабиётида Радищевнинг 1789 йилда яратилган «Фёдор Васильевич Ушаков» асари романлаштирилган биографиянинг илк намуналаридан ҳисобланади. В.Г.Белинский биографик романда: 1) тўқимага йўл кўйилмаслиги; 2) далиллар жонли, кўтаринки руҳда берилиши лозимлигини; 3) ҳужжатлар воқеа (саҳна)ларни ташкил этишини; 4) ўзаро ёзишмалар диалог шаклида берилишини; 5) воқеа ривожини умумий ғоя томонидан бошқариб борилиши лозимлигини таъкидлайди. Ксенофонт Полевой М.Ломоносов ҳақида биографик асар ёзган экан, В.Белинский мана шу асар ҳақида бундай дейди: «Сиз шунчаки асар (конпиляция) ўқимайсиз, далиллар уюми қаршида туриб қолмайсиз, жонли, тўлақонли ҳаёт ичида сузасиз... Бу аслида на роман, на биография. У ақл ва жозибали ҳаётот маҳсули, у ҳам илм, ҳам санъатга тааллуқли: у тамоман бетакрор, оҳорли турдир»¹.

Ўзбек адабиётшунослигида Ҳамза ҳақида уч жилдли (Л.Қаюмов); Гафур Ғулом ҳақида икки жилдли (С.Мамажонов); Ойбек ҳақида Ҳ.Ёқубов, М.Қўшжонов, Н.Каримов, Б.Назаров, Л.Қаюмов; А.Қаҳҳор ҳақида О.Шарафиддинов, П.Қодиров, Ҳ.Абдусаматов, Н.Владимилова, В.Смирнова, И.Боролина; Яшин ҳақида Ҳ.Абдусаматов, М.Саматов; Ҳ.Олимжон ҳақида С.Азимов, Н.Каримов; Уйғун ҳақида Тожи Қорасев тадқиқотлари ёзилди. Сўнгги ўн йилликда Абдулла Қодирий ҳақида У.Норматов, Чўлпон ҳақида Н.Каримов, О.Шарафиддинов, С.Мамажонов, Д.Қуронов, Фитрат ҳақида Б.Қосимов, Ҳ.Болтабоев, И.Ғаниевларнинг тадқиқотлари яратилди. Ўзбек адабиётшунослигида Ҳамза, А.Қаҳҳор асарлари, ижодини қайта баҳолаш тамойили кучайди. Б.Назаров, С.Мамажонов, Ф.Мўминов, О.Шарафиддинов, Л.Қаюмов, Н.Каримовларнинг Ҳамза ҳаёти ва ижоди ҳақидаги тадқиқотлари пайдо бўлди. А.Қаҳҳор ижоди, асарлари О.Шарафиддинов, М.Қўшжонов, У.Норматов, С.Содиқов, Р.Қўчқор, Ҳ.Каримов тадқиқотларида қайтадан, жиддий ўрганилди.

Бадий асар – хоҳ у лирика, хоҳ наср, хоҳ драма бўлсин – ёзувчининг ижод маҳсули. Фарзанд ота-онага ўхшамаслиги мумкин эмас. Бадий асар талқин, таҳлил қилинганда, табиийки, ёзувчининг руҳий ҳолати, кайфияти ҳисобга олинади. Адабиётшуносликда бадий

¹ Маълумотлар Л.П.Гроссманнинг «Поэтика Белинского» тадқиқотининг «Биографик портрет» қисмидан олинди. «Ученые записки. Том XXXIV кафедра русской литературы. Выпуск 3. Московский городской пединститут им. В.П.Потёмкина Москва, 1954

ий асарни талқин этишда ёзувчи руҳияти, кайфияти ва ҳолатини ўрганивчи соҳа бор. Уни биографик метод ёхуд бадиий асарга ёзувчи ҳолати нуктаи назаридан ёндашиш дейилади. Нафосатшунос олим Юрий Боровнинг “Талқин ва баҳолаш санъати” китобининг “Санъаткор ва асар тақдири – маънони очувчи калит” бўлими “Биографик ёндашув” боби билан бошланади. Олимнинг таъкидлашичи, бадиий асарга ёзувчининг шахсияти муҳрланган бўладики, шу унсурнинг бетакрорлигини таъминлайди. Биографик ёндашув бадиий асарни ёзувчи шахсияти, руҳий-маънавий ҳолати нуктаи назаридан ўқишни тақозо қилади. “Санъаткорнинг ҳеч кимникига ўхшамаган тақдири унинг ижоди талқинидаги асосий калитдир”¹. Биографик метод ёхуд ёндашувнинг асосчиси деб француз адабиётшуноси, адиби Шарль Сент-Бёв (1804-1869) танилган. Ўрта аср француз адабиётини, XVI аср поэзиясини, Корнель, Мольер, Лафонтен, Вольтер, Дидро, Бомарше, Руссо, Шатобриан, Гюго, Жорж Санд, Флобер асарларини чуқур ўрганиш орқали у биографик ёндашув методини ишлаб чиқди. “Мени ҳамиша мактубларни, суҳбатларни, фикрларни, характернинг турли ҳолатларини, руҳиятни, бир сўз билан айтганда, машҳур ёзувчилар таржимаи ҳолини ўрганиш ром этиб келди,² – деб ёзади Сент-Бёв.

Адабий танқид ҳамиша изланди, унинг янги-янги соҳалари пайдо бўлди. Аммо туғилганига 2004 йилда 200 йил тўладиган мўйсафид Сент-Бёв карашлари эскиргани йўқ. Аксинча, улар турли йўналиш, нуктаи назарлар билан баҳслашмоқда, ҳақлигини исбот қилмоқда. Париж Жарроҳлар Академиясининг аъзоси, Техрон Озод Ислом Тиб университетининг кафедра мудири, Байналмилал Жарроҳлар жамиятининг Эрондаги вакили, Озарбайжон университетлари ва миллий академиясининг фахрий профессори ва доктори, калб амри ила адабиётшунослик билан ярим асрдан бери шуғулланиб келаётган Жавод Ҳайъатнинг “Адабиётшунослик”³ китобида “Адабий танқид”га кенг ўрин берилган бўлиб, ахлоқий, ижтимоий, марксистик, психологик танқидга алоҳида-алоҳида тўхталинади. Муаллиф “Психоанализ ва танқид”, “Фрейднинг санъат назарияси” сингари масалаларга эътибор беради. Ижтимоий танқид ҳақида фикр юритиб Жавод Ҳайъат XIX асрда яшаган инглиз адабиётшуноси Х.Тейннинг “Инглиз адабиёти тарихи” (1858) китобидаги “Санъат ва адабий асарнинг

¹ Боров Ю. Интерпретация и оценка. –М.: Советский писатель, 1981. –С. 56.

² Сент-Бёв Ш. Литературные портреты. Критические очерки. –М.: Художественная литература, 1970, с. 313.

³ Жавоб Ҳайъат. Адабиётшунослик. –Б.: Илм, 1996.

яратилишида ирк, мухит ва замоннинг катта таъсири бордир”, – деган сўзларини келтиради¹. Жавод Ҳайъат “Психологик танқид”да санъаткорнинг шахсияти билан асарлари орасида узвий боғлиқлик мавжудлигини таъкидлар экан, 1) асарни ойдинлаштирмоқ учун санъаткор ҳаёти ва шахсиятини тадқиқ этмоқ; 2) санъаткор психологияси ва шахсиятини ойдинлаштириш мақсадида асарларини мисол қилиб келтирмоқ лозимлигини уқтиради². Табиийки, муаллиф психологик танқид йўлини Сент-Бёв очганлигини айтади. “Ёзувчи ҳаётида бош берган ҳодисалар, ичида яшагани шароит, оила муҳити, уқиган китоблари, бошидан кечирган ишқ можаролари ва бу каби ҳодисалар ҳаммаси ёзувчининг шахсияти ва асарларини яхши англаши учун лозим ва фойдали маълумот таъмин этади”. Ж.Ҳайъатнинг таъкидлашича, асарни (унинг маъно қатламларини) ёзувчидан яхши биладиган одам йўқ. Лекин, аини вақтда, бадий асар қаршисида ёзувчи ҳам биз сингарии ўқувчи. Асар ҳамиша янги тафсир, талқинларни юзага келтирадики, баъзан ёзувчи ҳам ўз маҳсули қаршисида ҳайратга тушади.

Ж.Ҳайъат таъкидлашича, бадий асардаги барча ҳолатларни ёзувчи психологиясига боғлайвериш тўғри эмас. Ёзувчи асар ёзар экан, ҳам шахс, ҳам санъаткор сифатида намоён бўлади. У санъаткор сифатида йўқни йўндириши, руҳий ҳолатларга ишонтириши мумкин. Берилиб ўқиш, киёслаш орқалигина ёзувчи руҳиятини асардан топиб олиш мумкин.

Шарль Сент-Бёв биографик метод асосчиси сифатида ниҳоятда маълум ва машҳур эди. Марксча-ленинча назарияга асосланган шўро адабиётшунослиги буржуазия олими Шарль Сент-Бёв назариясини кўр-кўрона тан олиши, ўзлаштириши мумкин эмас эди. Адабиётшунос В.Бараховнинг ёзишича: “А.В.Луначарский Сент-Бёв яратган портретларни нозик таҳлили, образли услуби боис қадрлаган эди. Аини вақтда у Сент-Бёвнинг биографик методидаги чекланганликларни ҳақли равишда танқид қилган эди”³. 20-30-йиллардаги шўро санъатшунослиги, хусусан, адабиётшунослигининг асосий назариячиларидан бўлган А.В. Луначарский (1875-1933) Сент-Бёв назариясини марксизм ғояси томон “силжитди”. Яъни, Сент-Бёв назариясида ёзувчининг ижтимоий ҳаётдаги мавқеи кўрсатилмаганлиги, бадий асар сиёсий ва мафкуравий нуқтан назар эканлиги диққатдан соқит қилинганлиги танқид остига олинган эди.

¹ Уша асар. – Б. 50.

² Жавод Ҳайъатнинг юқорида кўрсатилган асари. – Б. 51-52.

³ Барахов В.С. Литературный портрет. – Л.: Наука, 1985. – С. 44.

XX асрнинг машхур олимларидан бири Пётр Кишица «Ижодий «бебошлик» ҳақида» маколасида қуйидагиларни ёзади:

«Ахир, даҳолик аввало, бебошликда намоён бўлади-ку! Одам мавжуд нарсадан қаноат ҳосил қилмагандагина унга эргашмайди, янгисини қидиради. Павлов, Пирогов, Суворов ва Менделеевларнинг таржимаи ҳолидаги бебошликларни эсласак – бебошлик фанда, санъатда, адабиётда, фалсафада ҳамиша янгилик ахтарувчи ва кашф этувчи кишиларга хос хислат, деган хулосага келмай иложимиз йўқ. Шундай қилиб, кишининг салоҳиятини ривожлантирадиган шартлардан бири – бу эркин бебошлик, деган хулосага келиш мумкин».¹

Шўро ҳукумати, коммунистик мафкура истеъдодли кишилар бошини кулфат-фалокатдан чиқармай қўйди. Қанчадан-қанча истеъдодлар йўқ қилинди, шахс сифатида синдирилди, рухан мажруҳ қилинди. 30-йилларнинг иккинчи ярмида бошига ташвиш тушмаган, ўлим хавфини хис қилмаган биронта истеъдодли ёзувчи қолмади, ҳисоби. Ойбек, Ҳ.Олимжон, Миртемир, Ғ.Ғулум сингарилар қанчалик қийналганликлари ҳақида қўплаб манбалар мавжуд. Шундай мураккаб вазиятда ёзувчилар атайин биографияларига ўзгартиришлар кирита бошладилар: асл насл-насабларини яширдилар; ўзларини чаласавод, ўқимаган қилиб кўрсатдилар. Халқ руҳиятига сингиб қолган хусусият шуки, у ўзини қанча хокисор, оддий оила кишиси қилиб кўрсатса, жамиятда мавқеи шунча баланд бўлган. 2000 йилда проф. С.Мирвалиевнинг “Ўзбек адиблари” китобининг иккинчи, тўлдирилган нашри чоп этилди. Китобга XX асрда ижод этган 175 та ёзувчи ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот берилган. Аксарият ёзувчилар деҳқон, боғбон, ишчи, хизматчи, хунарманд-тўқувчи, бўзчи, қосиб, маҳсидўз, кулол, темирчи, мисгар оиласида туғилган экан. Ўн-ўн бештагина ёзувчи зиёли оилада туғилганини ёзади. Таажжубки, ёши элликка етиб, етмаган ёхуд 20-30-йиллардаги сохта ижтимоий муносабатлардан кейин туғилган адибларнинг аксарияти “оддий меҳнатқаш”, “оддий хизматчи”, “оддий ишчи”, “оддий деҳқон” оиласининг фарзанди эканлигини ёзади. 20-30-йилларда “оддий” аниқловчиси бойга, диндорга, амалдорга, синфий душманга, ёзувчи синфга яқин эмас деган маънони билдирди. Ўзбек адибларидан икки нафаригина мусика ўқитувчиси; “маталғўйлик, дostonхонлик урф бўлган оилада” туғилганлигини қайд этади. Таржимаи ҳолда моддий-маънавий, ижтимоий-сиёсий томонга эътибор қаратиш керак. Лекин оилалги руҳий маънавий иқлим ҳароратини четлаб ўтиш мумкин эмас.

¹ Жаҳон адабиёти – 2000, № 12 – Б 140.

Шўро даврида яшаб ижод этган ёзувчиларнинг бир қанчаси қамалган, катагон, сургун қилинган, судланган эди. Муҳими, жабрдийда ёзувчилар айбсиз айбдор бўлганлар: не сабабдан қамалганликлари, катагонга учраганликларини терговчидан эшитганлар. Қизиғи шундаки, шўро даврида сиёсий айблов билан қамалган, катагон қилинган, бадарға, ҳуқуқсиз бўлган кишилар таржимаи ҳолларида айбсиз айбдор эканликларини, гарчи кўлларида оқлов (айбсизлик) васикалари бўлса-да, ёза олмас эдилар.

60-йиллардан бошлаб шўро адабиётига ГУЛАГ мавзуси, сиёсий маҳбуслар ҳаёти кириб кела бошлади. 80-йиллардан бошлаб ўзбек адабиётида Шукруллонинг “Қафансиз кўмилганлар”, К.Икромовнинг “Отамнинг тергов иши” романлари, Ҳ.Қодирийнинг “Қодирийнинг сўнгги кунлари”, Набижон Бокийнинг “Қатлнома” киссалари, С.Ахмаднинг биографик ҳикоя, бадиалари чоп этила бошланди. Шукруллонинг “Тирик руҳлар” романи ҳам катагон мавзусида. Биз катагон деганда фақат 30-йилларнинг иккинчи ярми, 50-йилларнинг бошларидаги қатли ом, сиёсий айблов жараёнларинигина тушунмаслигимиз керак. Ўйлаб, мулоҳаза қилиб кўрилса, шўро ҳуқумати Ўзбекистонда мунтазам равишда ҳар ўн йилликда камида бир мартадан “сиёсий тозалаш” тадбирини ўтказиб турган экан. 20-30-йилларда “сиёсий тозалаш” ҳаракати деярли тўхтамаган. 60-йилларда етук олим, арбоблар кутқиланганлиги, 70-йилларда миллатчилик кўринишларига қарши хуруж, 80-йиллардаги “Ўзбеклар иши” минг-минглаб кишиларни қақшатди.

Шўро давридаги катагонлар ижодкорлар ҳаётида қора доғ бўлиб қолган, кўплаб асарларда акс этган. Ҳозир таржимаи ҳолларда ўша бедодликларни баралла ёзиш лозим. Шу нуқтаи назардан мен “Ўзбек адиблари” китобини кўздан кечирдим: “Миртемир 30-йилларнинг бошларида номаълум сабабларга кўра катагон этилиб, “Москва-Волга” канали қурилишига юборилади”¹, М.Шайхзода “Урушдан кейинги тинч қурилиш йилларида катагонлик жабрини тортган”². “Саид Ахмад ҳам катагон даврининг иккинчи тўлкинига (?) дучор бўлган, лагерь азобларини тортган ижодкордир”³. Шуҳрат ҳам 30-йилларнинг охири, ҳам 50-йиллардаги катагондан жабр кўрганлиги, 60-йилларда турткилаганлиги ҳақида ёзилган⁴. Табиийки, “Ўзбек адиблари” китобида А.Қодирий, Чўлпон, Фитрат, У.Носир, Сўфизода, Элбек, Ш.Сулаймон, О.Хошим 30-йилдаги катагон қурбони бўлганликлари ёзилган. Ажабки, 50-йиллардаги катагон ҳақида ҳам бадий, ҳам публицистик асарларни кўплаб ёзаётган Шукруллонинг катагонга

^{1,2,3,4} Мирвалиев Собир. Ўзбек адиблари. –Т.: Ёзувчи, 2000. –Б. 68, 61, 96, 89, 100-101.

учраганлиги, “Кафансиз кумилганлар” романида ёзувчининг камокдаги ҳаёти тасвирланганлиги эслатилмайди.

С.Мирвалиевнинг “Ўзбек адиблари” китоби муносабати билан ёзувчи таржимаи холига оид яна бир мулоҳазани айтиб ўтиш жоиз. XX асрда Тошкент шаҳри ҳар томонлама ўсди, ривожланди, оламга танилди. Пойтахт шаҳримизнинг худуди тобора кенгайиб бормокда. XX асрнинг 20-йилларигача Тошкент кичкинагина, мўъжазгина шаҳар эди. 40-йилларда, 60-йилларда (зилзиладан кейин), 80-йилларда Тошкент худуди бекиёс кенгайди. Мустақиллик йилларида Тошкент гўзал, меъморий қиёфага эга шаҳар бўлиб бораяпти. О.Кўчкорбеков, Р.Абдурашидов, Г.Нуриллаева, Ў.Ҳошимов, М.Мансуров, Зоҳир Аъламлар Тошкент ён бағридаги мавзеларда туғилганлар. Ҳозир ҳам шу ерда яшашади. Ў.Ҳошимов ва Г.Нуриллаева, Р.Абдурашидов ва А.Иброҳимов кўшни бўлишган. Олим Кўчкорбеков ва М.Мансуров Қатортолда туғилган. Лекин мазкур ёзувчиларнинг таваллуд топган ерлари ҳақида “Ўзбек адиблари” китоби куйидагича маълумот беради. Г.Нуриллаева Тошкент вилоятининг Чоштепа кишлоғида (Чоштепа кишлок кенгашига қарашли Дўмбравот кишлоғида - А.Р.) туғилган” (170-бет). Ў.Ҳошимов Тошкентнинг Дўмбравот даҳасида... таваллуд топган” (187 бет). Аслида, Дўмбравот Бешёғоч даҳасига қарашли мавзе бўлган. Ў.Ҳошимов “Дунёнинг ишлари” киссасида Дўмбравотдан Янги маҳалла (Бешёғоч)гача йўлни – боғ, узумзор, тупроқйўл, симон кўприкни тасвирлаб берган. О.Кўчкорбеков “Занги ота туманининг Қатортол кишлоғида” (127-бет), Муроджон Мансуров “Чўлпон отанинг ёнбағридаги Қатортолда” (189-бет) туғилган. М.Мансуров туғилган Қатортол мавзеси Бешёғоч даҳасида алоҳида мавкега эга бўлган. Чўлпон отадан (Чўлпон ота эмас-А.Р.) Қатортол машхуррок бўлган. Қолаверса, М.Мансуров “Жудолик диёри” романида Чўлпон ота, Қатортол, Кўтарма, Катта Қангли, Якка боғ, Изза кишлоклари табиатини гўзал тасвирлаган. Хуллас, Тошкент ичи ва ташида асрнинг биринчи ярмида туғилганлар даҳа, маҳалла, мавзе тўшунчаларига кўра йўл тутсалар – туғилган манзилларини ёзсалар тўғри бўлса керак. Акс ҳолда, Тошкент шаҳар ва вилоятдаги туманлар номи неча бор ўзгарди. Даҳа, маҳалла, мавзелар номи сакланиб келмокда. А.Қодирий “Ўткан кунлар”, “Обид кетмон” асарларида Тошкент даҳалари, мавзелари, маҳаллалари ҳақида яхши маълумот берган. С.Мирвалиев Ғафур Ғулومнинг Қўрғонтеги, Ғайратийнинг Дегрез, Ғ.Зафарийнинг Каттабоғ, А.Авлонийнинг Ўқчи, Шўхратнинг Хвстимом, С.Аҳмаднинг Самарканд дарвоза маҳалласида туғилгани-

ни ёзади-ю, Ойбекнинг Говкуш, Абдулла Қодирийнинг Эшонгузар, Хуршиднинг Комолон, Ҳ.Умарбековнинг Меравот маҳалласида тутилганлигини ёзмайди. Китобда Мирмуҳсин, Раҳмат Файзийлар тутилган маҳалла, даҳа номи тўғри кўрсатилган.

Шуро ҳукмронлиги даврида инсон ҳол-аҳволи бузиб ёзилди, ҳолати адоси сакталикларга тўлиб кетди, ҳолати кайфияти сохталikka йўғрилди. Нега? Шуро давлати марксча-ленинча дунёқарашга асосланган бўлиб, даҳрий фалсафа ОДАМ-у ОЛАМ эгаси, яратувчиси борлигини тамоман инкор этди; оламни тамоман ўзгартириб ташламокка жазм этди. Марксизм-ленинизм тақдирларни ўйинчоқ деб билди, инсонни не-не кийноқ-кистовларга гирифтор қилди. Инсон ҳолати, биографияси битилар экан, ғайритабиий, ғайриинсоний тушунчалар асос қилиб олинди. Одам бир ён, унинг тўкиб чагилган биографияси бир ён бўлиб қолди. Ҳамиша барча эзуликлар инсон учун дея конституцияга ёзиб қўйилгани ҳолда, шуро даврида барча нарсалар, ҳатто инсон ҳам ғояга бус-бутун бўйсундирилди. Давлат халқка эмас, омма-ҳамма давлат, сиёсат, мафқурани қўллаб-қувватлаш воситасига айланди.

XX аср ўзбек адабиётидаги ғалати тақдирли ёзувчилардан бири Ҳ.Ҳ.Ниёзийдир. Ҳамза 40 йил яшади. Унинг ижоди ҳақида 80 йилдан бери мақола, тадқиқотлар ёзилапти, асарлари, синоатларга бой ҳаёти ҳақида баҳс, тортишувлар бўлапти. Ўйлаб кўрилса, 1931-1938 йилларда Ҳамза ҳақида кам ёзилиб, кам ганирилган экан. Шоир таваллудининг 50 йиллиги, фожиаи ҳалок бўлганлигининг 10 йиллиги муносабати билан Ҳамза, унинг асарлари яна оғизга тушди. Аниқроғи, Ҳамзани ўзбек шуро адабиёти асосчиси сифатида белгилаш, ҳаёт йўли-ю асосий асарларини улуғлаш шу вақтдан бошланди. Олим Шарафиддинов, Сотти Ҳусайнлар “Ўзбек адабиёти” мақолаларида ёздадилар: “... эски зиёлилар совет ҳукумати позициясига мустаҳкам ўтиб, ўзбек меҳнаткаш халқининг маорифи, маданияти учун курашдилар. Бундай зиёлиларнинг энг садоқатли вақили оташин халқ хизматчиси, партиясиз большевик Ҳамза Ҳакимзода бўлди.

Ҳ.Ҳакимзода бутун кучи билан маданиятимизни ўстириш йўлида қизғин ишлади. У адабий меросимиздан, халқ адабиётидан совет адабиётини кўтариш учун фойдаланди. У классик адабиётимиздан ва бошқа халқлар адабиётидан Ленин-Сталин партияси кўрсатганича фойдаланиб, шаклан миллий, мазмунан социалистик адабиётни тараққий қилдириш учун кураш намуналарини берди. У эски адабиётимиздаги энг яхши традицияларни давом эттирди.

Навоийдан тортиб энг яхши ёзувчиларимиз томонидан кўрсатилган ва халқ адабиётида ишланган қозилар, муфтилар, эшонлар образини қайтадан ишлади”¹.

Ҳамза, сўзсиз, истеъдодли адиб бўлган. Лекин унинг марксча-ленинча дунёқарашни дарҳол ўзлаштирганлиги; Октябрь тўнтаришидан бурунок соцреализм методида асарлар яратганлиги, асарларида дин пешволарини аёвсиз фош этганлиги; ҳамиша эзилганлар томонини олганлиги... Ҳамза биографиясининг тўкилган “янгиликлари” эди. Ҳамза асарлари коммунистик мафкура нуқтаи назаридан танланди, таҳлил қилинди, таъмирланди. Айниқса, “Бой ила хизматчи” асари янги замон, янги адабиёт, соцреализм методи қоидаларига мослаб қайта ёзилди. К.Яшин “Бой ила хизматчи”нинг таъмирланган биринчи варианты ҳақида тўхталиб ёзади: – “Шу тарика саҳнабоп биринчи вариант вужудга келди ва уни режиссёр Е.Бобожонов билан биргалликда кўриб чикдик. Бироқ бу вариант режиссёрни қониктирмади, Солиҳбой, Ғофир, Жамила, Холмат, Ҳоким, элликбоши, имом, мингбоши, Сифатбуви, кози, пристав образлари бор, лекин Солиҳбой хонадонининг ҳаёти кўрсатилмаган, шуни очиб бермасангиз бўлмайди деб туриб олди.

Драмадаги Ҳожи она, Хонзода, Гулбаҳор, Раҳима хола, Мاستон образлари... вужудга келди”². Адабиётшунос С.Мелиев “Бой ила хизматчи” ёки тикланган нусха муаммолари” (“Ёшлик” журнали, 1989 йил. №11, 69-72-бетлар) мақоласида бошқа йўналиш - ўзбек адабиётшунослигидаги кўчирмачилик (плагиат)ка диққатни қаратади. Қарийб 50 йил давомида Ҳамза ижоди кенг ўргатилди, ўрганилди. Ҳамза номи нафақат шўро давлатида, балки кўплаб ривожланган мамлакатларнинг зиёли табақалари орасида танилди. Профессор Л.Қаюмовнинг Ҳамза ҳақидаги асарлари бир қанча хорижий тилларга таржима қилинди. Ҳамза ҳаёти ва ижоди бир қанча халқаро анжуманларда ўрганилди, баҳс-тортишувларга сабаб бўлди. Шўро адабиётшунослари, табиийки, Ҳамзани марксча-ленинча дунёқараш, соцреализм методи талаблари остида бирёклама дунёга танитдилар. Хорижлик олимлар Ҳамза ижодининг марксча фалсафа, коммунистик мафкурага тўғри келмаган томонларини ёритдилар. ХХI аср тонготарида холис фикр юритсак, шу нарса аён бўлаяптики, биринчидан, Ҳамза катта истеъдод соҳиби бўлган: катта-катта анжуманларнинг биронтасида ҳеч ким Ҳамзани истеъдодсиз демаган. Иккинчидан, ўзбек адабиёт-

¹ 15 йил ичида Ўзбек совет адабиёти. Тўплам. –Т.: Ўздавнашр. 1939. –Б. 32-33.

² Камил Яшин. Дивр овози. / Совет Ўзбекистони. -1989, -5 март.

шунослиги, гарчи замонасозликка йўл қўйиб бўлса-да, Ҳамза ижодини ўрганиб, тарғиб қилиб тўғри йўл тугди: дунё аҳли ўзбек халқининг бой адабиёти, жаҳоний тамаддунини англади, унга ижобий баҳо берди.

80-йиллардан бошлаб Ҳамза ҳаёти, ижодини ўрганишнинг янги даври бошланди. 1988-1989 йилларда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг беш томлик “Тула асарлар тўплами” (Тошкент, “Фан” нашриёти) чоп этилди. Мазкур тўпلام тиник кўзгу мисоли Ҳамзанинг ким эканлигини кўрсатди. Муҳими, Ҳамзани истеъдодли адиб бўлганлиги ҳақидаги фикр ортса ортдики камаймади. Олимлар Ҳамза ҳаётига янгича, кенг кўламада ёндаша бошладилар. Академик Б.Назаровнинг “Ҳамза абадияти” (Тошкент, “Фан” нашриёти, 1988), академик С.Мамажоновнинг “Барҳаёт Ҳамза” (“Фан” нашриёти, Тошкент, 1991), академик М.Қўшжоновнинг “Ҳамза ижодининг эволюцияси” (рус тилида, Тошкент, Ғ.Ғулом номидаги нашриёт, 1989), Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти ходимлари “Ҳамза Ҳакимзода ижоди проблемалари” (“Фан” нашриёти, 1988), “Фан” нашриёти Беруний номидаги Давлат мукофоти лауреати Р.Иброҳимова сўзбошиси билан “Жадид адабиёти” рукни остида “Ҳамза” (“Фан” нашриёти, 1994) тўпламини чоп этди. Проф. Қ.Йўлдошев «Кашф этиш эҳтиёжи» мақоласида Ҳамзанинг Октябрь тўнтаришидан кейинги ҳаётидаги мураккабликларни кўрсатади-да, драматургнинг «Партия мажлиси» драмасидаги баъзи персонажлар характерини ёритиб беришга ҳаракат қилади: «Драмадаги Аҳмаджон исмли персонаж инқилобдан кейин кенг ёйилган одамга беписанд муносабат, инсон шахсини кадрсизлантириш, одамнинг ишини унинг ўзидан устун қўйиш сингари ҳолларни кинояомуз ифодалайди. Пьесада шахс эркини топташ, партиявий интизомни нодонларча татбиқ қилиш ҳоллари ҳам қулгуга олинади. Персонажлардан бири ўта чанкагану ариқдан сув ичишга кўркади. Негаки, партмажлисда қайнатилмаган сув ичилмасин деб қарор қилинган ва қарорни бузган киши «особий отдел» томонидан ҳибсга олиниши мумкин. Партия мажлисида, асосан, ўзбеклар қатнашаётган бўлишига қарамай, биргина рус Михаилни раис, биргина татар Султонунфи котиб қилиб сайлаш сингари ҳолларнинг тасвирланиши ҳам Ҳамзанинг бадий нигоҳи ғоят теран бўлганлигини кўрсатади»¹. Янги тузумнинг авра-астарини аниқ кўра олган, бадий акс эттирган сиймони Шўро ҳукумати ардоқлаши, унга кенг имкониятлар яратиб бериши мумкин эмас эди.

¹ «Ёшлик» журналі. -1990. -№ 9. -Б. 62.

Н.Каримов “Ҳамза Тошкентда” мақоласида муҳим бир муаммога қўл уради. Шўро ҳукмронлиги йилларида Ҳамзанинг жадид ёзувчилари билан ҳамкорлиги, дўстона алоқаларини кўрсатиб беришнинг имкони бўлмади. Мазкур мақолада Ҳамза узвий боғлиқ бўлган ижодкорлар, ижодий гуруҳ, ижодий ҳамкорлик хусусида фикр юритилади: “Ҳамза Тошкентга келиши билан, қайд этилганидек, усули савтия мактабларининг бирида таҳсил кўриб, шу мактабдаги ўқитиш услубини эгаллаб олди. Ҳали маҳаллий театр тўдалари (труппалари) ташкил топмаган. Демак, Оврупо тарзидаги театр санъати ҳам пайдо бўлмаган бир пайтда Тошкентга гастролга келган рус ва татар театрларининг спектаклларига бориб, сахна санъати билан танишди ва унга ихлос қўйди. “Раҳимия” мактабида муаллимлик фаолиятини давом эттириш жараёнида 1908 йилнинг 11 декабридан бошлабок пир сифатида ҳурмат қилган ва этагини ушлаган Мунаввар қори билан тез-тез кўришиб, “миллий анжуман”ларда иштирок этди. Тошкентлик жадидларнинг бу “миллий анжуманлар”ида бўлиб ўтган суҳбатлар, шеър-хонлиқлар мустахлака шароитида яшаётган халқнинг оғир иқтисодий ва маданий аҳволи билан танишиш Ҳамза дунёқарашида кескин ўзгариш ясади. Шу даврдан бошлаб у ўз олдига Фарғона водийсида усули савтия мактабларини очиб, халқни маърифатлаштириш вазифасини қўйди ва адабий фаолиятини ҳам худди шу ғояга бўйсундирди. Шоирнинг Тошкентда “охирги муҳаббат ила орттирдики” аҳбобнинг рўйхатида гарчанд Абдулла Авлонийнинг исми тилга олинмаган бўлса-да, у худди шу даврда атоқли маърифатпарварнинг “Адабиёт ёхуд Миллий шеърлар” деб номланган тўплами билан танишди. Олти жуздан иборат бу тўпلامнинг биринчи жузъи 1909 йилда, Ҳамза Тошкентдалик вақтида чоп этилди. Шоирнинг кейинчалик “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар мажмуаси” ва “Гул” тўплamlари Авлонийнинг зикр этилган китоблари таъсирида майдонга келди. Хуллас, Ҳамзанинг жадид мактаби ва жадид адабиётининг вакили сифатида туғилишида Тошкентдаги “Миллий анжуманлар” ва бошқа учрашувлар муҳим аҳамиятга молик”¹.

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий таваллудининг 110 йиллиги арафасида профессор Л.Қаюмовнинг «Биз билмаган Ҳамза» мақоласи чоп этилди. Илмий фаолияти давомида, асосан, Ҳамза ижоди билан шуғулланган, аниқроғи, Ҳамза ижодини коммунистик мафкура асосида талқин қилган олим Ҳамза ҳаёти, ижоди ҳақида янги далил, маълумотларни келтиради. Муаллиф Ҳамзанинг ҳеч қачон атеист бўлмаганлигини,

¹ Каримов Н. Ҳамза Тошкентда. //Тафаккур. -1999. -№ 3. -Б. 92.

мухит-шароит туфайли у «ўзлигидан, дўстлардан баҳраманд эмас»лигини таъкидлайди. Лазиз Қаюмов мақоласидаги мана бу фикр диккатга сазовордир: «...аввалги илмий ишларда мавжуд Ҳамзани атеист, динсиз деб тақдим этиш барча динларга бирдек қарши бўлган социалистик тузум сиёсатига ҳамзашуносликни ҳам хизмат эттиришга уришнининг бир кўриниши деб ҳисоблаймиз... Аввал айтганимиздек, шўро ҳокимияти йилларида ҳамзашуносликда, ҳеч шубҳасиз, ҳукмрон сиёсатга мослашиш ҳукм сурди. Шу фикрнинг бир мисоли сифатида Ҳамзанинг Россияга муносабати ҳам фақат ижобий мисол ва баҳоларда ёритилганини эслатиб ўтиш мумкин»¹.

1999 йилда Ҳамза таваллудининг 110 йиллиги нишонланди. Юбилей муносабати билан Ҳамза ҳаёти, ижодига оид кўплаб мақолалар чоп этилди. Мазкур мақолаларда Ҳамза ҳаёти ва ижодини ҳаққоний ёритиш ва баҳолаш таъмоийи етакчилик қилди.

Ҳамза ҳаёти ва ижоди ҳақида ҳамон янги-янги тадқиқотлар чоп этилмоқда. Профессор О.Шарафиддинов “Истибод қурбони” мақоласида ниҳоятда дадил, 90-йилларнинг бошларида ҳам айтилишига ақл бовар қилмайдиган фикрни илгари суради. Яъни, ўзбек шўро адабиётининг асосчиси сифатида авлодлар онгига синдирилган Ҳамза шўро шоири бўлган эмасмиш. Олим ўз қарашларини бамайлихотир, фактларга, киёсларга асосланиб исботлайди. М.Булгаков, Б.Пастернак, А.Ахматова, М.Цветаева сингари ёзувчилар шўро замониде яшадилар, аммо социалистик реализм адабиёти намоеъдаси бўла олмадилар.

“Дарҳақиқат, биз 20-йилларда рус адабиётида ҳам, бошқа миллий адабиётларда ҳам, ўзбек адабиётида ҳам кўпгина ёзувчиларни кўрамизки, улар шўро ҳудудида истикомат қилган, шўро паспортига эга бўлган, шўро идораларида ишлаган бўлса-да, роман ва қиссалар, ҳикоя ва дostonлар, шеърлар ва драмалар ёзган эса-да, “Шўро ёзувчиси” ёхуд “шўро шоири” бўлган эмас. Бунинг энг ёрқин мисоли сифатида С.Есенинни кўрсатиш мумкин. У, албатта, шўро фуқароси эди, лекин уни “Шўро шоири” деб атасак, анча-мунча ноҳақликка йўл қўйган бўламиз. Шу аҳволни Ҳамза ижоди мисолида ҳам аниқ кўриш мумкин – ҳеч шубҳасиз, у шўро фуқароси бўлган. Шўро идораларида ишлаган. Уларнинг турли тошшириқларини бажарган... Ҳамза, эҳтимол, шўро мафкурасининг қай бир жиҳатларига хайрихоҳ ҳам бўлгандир. 20-йилларнинг бошида унинг партияга кирганини шу билан изоҳласа бўлади. Лекин уларнинг ҳеч қайсиси ҳали Ҳамзани “шўро

¹ Л.Қаюмов. Биз билмаган Ҳамза //Ўзбекистон адабиёти ва санъати. –1999. -29 янв.

шоири” деб таърифлаш учун етарли эмас. Нега? Гап шундаки, ҳали инкилобий воқеалик ва революцион мафкура Ҳамза учун ижодий воқеликка, ижод фактига айланиб улгурган эмасди”¹. Танқидчининг мана шу фикриёқ Ҳамза ҳақида, унинг инкилобий ижоди тўғрисида битилган юзлаб мақолаларни йўқка чиқарди.

Таржимаи ҳол қай даражада ҳаққоний эканлигини ёзувчи асарлари рўй-рост кўрсатади. Шўро даврида нафакат таржимаи ҳол сохталаштирилди. Балки машхур санъаткорлар асарлари ҳамиша “таҳрир қилинди”, қайчиланди. Навоий, Бобур, Ойбек, Ҳамза, А.Қодирий сингари санъаткорлар асари зинҳор тўлик, асл ҳолида чоп этилмади. Навоий асарлари, масалан, деярли “бошсиз” – анъанавий кириш қисмисиз чоп этилди. 1989 йилдан бошлаб чоп этила бошлаган 20 йилдди Алишер Навоий мукаммал асарлари тўплами Буюк санъаткор ҳақида яхлит, тўлик маълумот беради. XX асрда Навоий ҳаёти ва ижодини ёритишда ҳам не-не сохталик, сакталикларга йўл қўйилмади дейсиз! 20-30-йилларда Алишер Навоий ижоди ҳақида ҳар хил – паст-баланд, улугловчи, инкор этувчи фикрлар айтилди. Шўро адабиётшунослигида бошланган вульгар социологизм тўфони Навоийни гоҳ у қирғоққа, гоҳ бу қирғоққа олиб бориб урди. Ҳар хил “изм”лар Буюк Навоийга заррача ҳам зарар етказа олмади: олтин ўтда тобланганлиги мисоли Навоий асарлари ҳам сохта дунёқараш, соц-реализм деб аталган ёлгон метод гирдобларида чиникди, ҳаётийлиги исботланди. 1938 йиллардан эътиборан А.Навоий ҳаёти ва ижодига муносабат шўро мафкурасида ижобий тусга кирди. Буюк санъаткор ижоди анча жиддий ўрганила бошланди. Лекин... Навоий муҳити, ҳолати, ижоди замонага, коммунистик мафкурага мослаб талқин этила бошланди. Олим Шарафиддинов, Сотти Ҳусайн “Ўзбек адабиёти” мақолаларида: “Навоий даврида халқ устидан феодал эксплуатация ҳукмрон эди. Халқ бу зулмга қарши кураш олиб борарди. Навоий халқнинг шу орзу ва истакларини чуқур, ҳаққоний акс эттирди,”² деб ёздилар. Проф. А.Саъдий “Алишер Навоий ижоди ўзбек мумтоз адабиёти таракқиётининг юксак босқичи” номли докторлик диссертациясида О.Шарафиддинов, С.Ҳусайннинг юқоридаги, Навоий даври ҳақидаги қарашларини янада “бойитди”. Чунончи, у Навоийни моддиюнчи, аниқроғи марксча моддиюнчи даражасига кўтариб қўйди. А.Саъдий А.Навоий дунёқарашини халқ кўзголонлари таъсирида шаклланди эканлигини дангал ёзиб юборди. А.Саъдий диссертациясига тақриз

¹ Шарафиддинов О. Истибдол қурбони // Тафаккур. – 2000. – № 3. – Б. 75-76.

² 13 йил ичида Ўзбек совет адабиёти. Тўплам. – Т.: Ўздавнашр. 1939. – Б. 22.

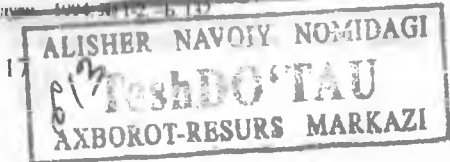
ёзган донишманд Е.Э.Бертельс ишдаги замонасозлик унсурларини ётиги билан танкид қилиб туриб, Навоий дунёқараши ҳақидаги “кашфиёт”га ўзининг кескин муносабатини билдиради. “Навоий дунёқараши халқ кўзғолонлари таъсирида шаклланган бўлса, ундан йирик феодал – бой эмас, Инқилобчи етишган бўларди. Бу ўта бўрттирини ва модернлаштиришдир”¹. Алишер Навоий ҳақида 40-60-йилларда яратилган бадиий асарларда ҳам уни курашлар майдонидида кўрсатиш, кўзғолончиларга ҳамфикр қилиб тасвирлаш тамойили етакчилик қилади. Бу ҳол Уйғун ва И.Султонинг “Алишер Навоий” драмасида аниқ кўринади. “Навоий” (Ойбек) романида ҳам асосий қаҳрамонини замонга монанд йўсинда тасвирлаш унсури сезилади. “Мана, Навоий қандай буюк сиймо, лекин унга ҳам олим ва адиблар коммунистик мафкуранинг кўзи билан қарар эдилар, – дейди адабиётшунос И.Ғафуров. “Мустақиллик одимлари” суҳбат мақоласида. – Акинча, Ойбекдек кудратли истеъдод соҳиби Навоийни том маънодаги сиймо даражасида яратиб беришлари мумкин эди, У кишидаги иқтидор ҳам билимлар ҳам бунга кодир эди. Лекин, барибир, охир-оқибат мафкуранинг чизигидан чиқиб кетолмаганлар”².

Сўнгги 20-30-йил ичида, айниқса, мустақиллик давридан эътиборан Навоий ижоди ҳаққоний, илмий талқин қилиниб, асарлари мукамал ҳолда нашр қилинишига эришилмоқда.

Шўро ҳукмронлиги йилларида қийин-қийин истеъдодли, ақлли, билимли санъаткорларга қийин бўлди. Масалан, Ойбек адабиёт майдонига янгиланаётган миллий анъаналар давомчиси, Чўлпон, Фитратлар издоши сифатида кириб келди. Аммо у Чўлпон изидан бориши, Фитратнинг илмий йўсинига қўшилиши мумкин эмаслигини англади. Ойбек А.Қодирий асарларини ўз истеъдодидаги миллий асос ҳукми-ла севди. Лекин Ойбек олган марксистик билим Чўлпон, А.Қодирий, Фитратни қўллашга йўл қўймас эди. Ойбек ўз истаги, истеъдоди йўналишига зид бориб, Чўлпон, А.Қодирий ижоди ҳақида марксистик руҳдаги тадқиқотлар яратди. Ойбек Навоий ижодининг асоси, ўзаги нимада эканлигини теран англари. Бу ҳол унинг Навоий ҳақидаги мақолаларида кўринди. Лекин у Навоий ҳақидаги асарларида социализм андозаларига риоя қилишга мажбур эди. Бошқача айтганда, Ойбек қалбида ҳамиша икки тўлқин кураши давом этди. Қалб кураши натижаси шу бўлдики, Ойбек кўнгли истаган йўлдан боролмади, замон, мафкура гапни айтишга мажбур бўлди. 60-йил-

¹ Бертельс Е.Э. Танланган тадқиқотлар. – М.: Наука, 1965, -б. 455.

² Ғафуров И. Мустақиллик одимлари. //Шарк юлдузи. 1994 й. № 12. -б. 10

ларда Ойбек ўз шеърларида бўлмасин, илмий фаолиятида бўлмасин асл ўзлигини ифодалашга интилди. Ойбек таржимаи ҳолини ёзганда тазйиклар, рухий зиддиятлар уни жисман ногирон, руҳан аламзада қилиб қўйганини кўрсатиш лозим.

Бундай рухий-маънавий зиддиятлар Ғ.Ғулом, А.Қаҳҳор, М.Шайхзода, Миртемир, Ҳ.Олимжонда бўлмаган дейсизми?! Халки, юртини севгани, истеъдодли бўлгани учунгина отилган Чўлпону Элбеклар, Қодирий-ю Фигратлар, У.Носиру Ботулар руҳида қандай ҳолатлар кечди экан?!

Шўро мустабид тузуми даврида “Агар душман таслим бўлмаса, уни йўқ қиладилар” – деган шор энг оммавий эди. Социалистик тузум миллион-миллион кишилар ҳаёти, тақдирини гоё учун курашга бўйсундирганди. Истеъдодлилиқ - ўзликни тасдиқлаш демакдир. Шўро давлати, унинг мафқураси ўзликни тасдиқлашни зинҳор истамаган эди. Шўро даврида истеъдоддилар ё таслим қилинди, ё махв этилди. Сирли, ваҳимали идоралар рўйхатида туриш, камалиш шўро ҳукуматида одатий, сира ажабланилмайдиган ҳодиса эди. А.Қодирий “Мехробдан чаён” романи ёзилишидан сал олдинроқ камалди. М.Шайхзода ҳали 20 ёшга тўлмаётган туриб, 1927 йида Давлат хавфсизлиги кўмитаси томонидан ҳибсга олинади. Тўхтасин Жалолов, Саид Аҳмад, Шухрат, Мирзақалон Исмоилий, Ҳамид Сулаймон, Шукрулло сингарилар турли баҳонаи сабаблар билан 50-йилларнинг бошларида камалдилар. Қамалиш, жамият ҳаётини зўрлик билан ажратиб ташлаш инсон руҳига, ҳолатига қандай таъсир этишини тасаввур этиш қийин эмас. Рухий ҳолатда ўчмас из қолдирган ҳақорат, хўрлик санъаткор асарида акс этмаслиги зинҳор мумкин эмас. Чўлпон “Тағўр кимдир” мақоласида бундай ёзади: “Тағўрга ўлимнинг зарбаси ҳам жуда қаттиқ бўлгон. Шунинг учун унинг асарларида “ўлим” тўғрисида кўп учратиладир. 1885 йилда хотини, ўғли ва кизи ўладир; 1905-нчи йилда кичик ўғли ва отаси ўладир. 1918 да яна бир кизи ўладир”¹.

Шўро ёзувчиларининг фожиаси яна шунда эдики, улар ўз ҳолларини, рухий кайфиятларини очик-ойдин ифодалай олмас эдилар. Марксча-ленинча дунёқараш диалектик ўсиш-ўзгаришнинггина тан олар эди. Яъни, “тараққиёт” деган сўз сиёсатда, иқтисодда, илмда, ижодда-бадиий адабиётда ҳамиша олға интилиш, ғалабадан ғалабага бориш маъносига қўлланарди. “Социализмнинг тараққиёти”, “иқтисоддаги ютуқлар”, “адабиётдаги ўсиш-ўзгариш”, “ёзувчи ижодидаги эволюцион тараққиёт” сингари бирикмалар шууримизга сингиб кет-

¹ Чўлпон Аллбиёт намур. –Т.: Чўлпон, 1993, -Б. 63.

ган эди. Бадий асар талкинида ҳам ижодкор руҳияти, асардаги бадий воситалардан кўра эволюцион тараккиёт қай даражада ақс этганига эътибор қаратилар эди. Совет кишилари тушкунлик, инки-розга маҳкумлик капитализмгагина хос деб билар эдилар. Адабий танқид: “Совет ёзувчиси салкам фаришта: у ҳаминша олға интилади, ижтимоий-сиёсий, руҳий-маънаний, оилавий жабҳада ўзгаларга фақат ўрнак бўлади, ўлиб бораётган капиталистик мафкурага қарши ўт очади”, кабилида фикр юритарди.

“Ўзбек совет адабиёти тарихи” китобининг (1967 йил) 1-жил-дидан жой олган “Абдулла Қодирий” танқидий-биографик очерк, 1977 йилда чоп этилган “Абдулла Қодирийнинг ижодий эволюцияси” рисоласининг муаллифи Иброҳим Мирзаев “Ўткан кунлар”дан сўнг “Меҳробдан чаёни”нинг юзага келгунига қадар ўтган қисқа даврни “Абдулла Қодирийнинг ижодий эволюциясида ўзига хос бир босқич”¹ деб қарайди. Чиндан ҳам, икки романнинг яратилиши оралиғидаги муддат А.Қодирий тақдирида, руҳий ҳолатида чуқур из қолдирди. Ёзувчи буюк дея кўкларга кўтарилган Октябрь инқилобининг асл моҳиятини англай бошлади. “Меҳробдан чаён”ни синчиклаб ўқиган китобхон ёзувчи ҳолатидаги ўзгаришларни сезмаслиги мумкин эмас. Иброҳим Мирзаев бўлса, икки роман оралиғидаги социалистик воқелик тез суръатлар ила тасдиқлана борганлиги-ю, совет санъати ва адабиёти ривожланганлиги, Абдулла Қодирий, қисқа муддат ичида бўлса-да, Москвадаги В. Брюсов номидаги олий курсда таҳсил кўриб, қарашларида ижобий ўзгаришлар ясалганлиги хусусида ёзади. И.Мирзаев, бошқа тадқиқотчилар ҳам, А.Қодирий “Меҳробдан чаён”-ни ёзгунча “Масков хатлари” (1925), “Йиғинди гаплар” (1926) мақола-ларини битганини, 1926 йилда ёзувчининг сирли камалганлигини, судда сўзлаган нутқини четлаб ўтадилар. “Меҳробдан чаён”ни яра-тишга киришишдан аввал ёзувчи инқилобий ҳаётдаги жумбоқларни англади, буйрукбоз-тўрачилик асорати илдиз отаётганлигини, тили билан дили бошқа одамларнинг бошқарувда етакчилик қила бошла-ганлигини ич-ичидан ҳис қилди. Ёзувчи ҳолатида рўй берган ўзга-ришлар “Меҳробдан чаён”да ўз аксини топди. Романда инсон эрки поймол этилган тузум тасвирланган, имонсизларнинг кўпгина образ-лари яратилган экан, ёзувчи маълум маънода ўзи яшаб турган му-ҳитдаги норасоликларни ҳам назарда тутди. Инқилоб туфайли меҳроб чаёнлари зумда ўзгариб қолди дейсизми? Инсон табиати жуда се-кинлик билан ўзгаради. Абдурахмон домла, Шаҳодат муфтилар сал-

¹ Мирзаев И. Абдулла Қодирий ижодий эволюцияси. Т. Фан, 1997 йил. Б 77

лаларини чувалаштириб, Шаҳидбек, Ғози эшонлар мешдай коринларини силкиллашиб, Гулшанлар эшилиб-буралиб инкилобий ҳаётга қаддам кўйдилар, янги турмушга мослашдилар.

«Меҳробдан чаён» тарихий роман бўлса-да, битилган даврининг ижтимоий-сиёсий ҳаётини, ундаги камчиликларни сатрлар орасига моҳирона жо эта олган санъат асари намунасидир. Абдулла Қодирий инсон руҳини, табиатини, улуғлигини, ожизликларини чуқур англади. У шуни яхши билардики, инсон табиатини ўзгартириш игна билан кудук қазишдай мураккаб, узоқ муддат талаб этадиган ишдир.

М.Шайхзоданинг 1927 йил июль ойида ОГПУ томонидан,¹ Абдулла Қаҳҳорнинг 1931 йил 25 апрелда ДХҚ томонидан² камокқа олинганлиги, маълум муддатдан сўнг ҳибсдан озод қилинганлиги ёзилади. Давлат хавфсизлиги қўмитаси ўзининг собиқ маҳкумларини канчалик унутмаган бўлса, Сиёсий бошқармада сўрок берганлар ҳам тақдирларидаги қора кунни сира унутмайдилар.

Айниқса, ижодкор аҳли қалбида чандик қолдирган ҳодисани унутиши мумкин эмас эди. Демокчимизки, тузум кийноғига учраган санъаткор қалб ярасини зинҳор унутмайди: уни барибир қайсидир йўсинда акс эттиради. Шўро даврида азоб чеккан санъаткорлар асарини талқин қилганда масаланинг шу томонини унутмаслигимиз лозим. Кези келди, таъкидлаб ўтай. Туркия фуқароси Ҳусайн Барган “Жаҳон адабиёти” журналининг 2000 йил, феврал сонида “Максуд Шайхзода” номли биографик тадқиқотини эълон қилди. Асар, баъзи фактик чалкашликларни ҳисобга олмаганда, Максуд Шайхзоданинг мураккаб ҳаёт йўли ҳаққоний тасвирланган жиддий ижодий портрет бўлиб қолади.

Шўро даврида яшаган аксарият санъаткорларнинг шахсий ҳаёти, ҳақиқий таржимаи ҳоли билан расмий ҳужжатлараро мослик йўқ. Ғафур Ғулом ёшлигида ниҳоятда қийналганлиги, дурустрок илм ололмаганлиги кўпчилик биографик мақолаларда ёзилади. Ғафур Ғулом асарларини ўқиган одамда ғалати ҳолат пайдо бўлади: наҳотки, дурустрок билим олмаган одам шу даражада сермулоҳаза, қомусий билим, қувваи ҳофизага эга бўлса.

Ғ.Ғуломнинг 90 йиллиги муносабати билан эълон қилинган материалларнинг (Мухаррам Ғулова “Вафодай узун йўл” //“ЎзАС”, 1993 йил 7 май; В.Рўзиматов “Нодири даврон инсон” //“ЎзАС” газетаси, 1993 йил, 7 май) гувоҳлик беришича, академик шоиримиз

¹ Каримов И. Булутли баҳор. //Шарк юлдузи, -1994, № 1-2.

² Уюнов Х ва Турсунов И. Бу мухитдан тўйдим. //Ҳаёт ва иқтисод, -1992. № 11, -Б. 65.

Бароқхон мадрасасида таълим олган, мударрис Саидахрор Махсумдан форсийдан сабоқ тинглаган экан.

Шўро даврида яратилган илмий адабиёт, дареликларда А.Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Элбекларни Гафур Гулом, Гайратий, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳорга зид кўйини тамойили мавжуд эди. Сўнги 5-10 йил ичида пайдо бўлаётган хотиралар, суҳбатлар шуни кўрсатмоқдаки, Чўлпон ва Ғ.Ғулом ўзаро ака-укадай бўлинган. Чўлпон ўзининг ёш дўстларини ҳаминша кўллаб-қувватлаган. Низат Султон Фитратнинг аспиранти бўлган.

Ойбек, Ҳамид Сулаймонларнинг Абдуллин Қодирий билан муносабати ўта беғубор кечган. Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий, Элбек, Ойбек, Миртемир, Уйғун, Яшин, Саид Аҳмад, Ҳамид Гулом, Шўҳрат, Рамз Бобожонлар ҳам аслида ўзига тўқ, ок-корани таниган оилада туғилиб тарбия топганлар.

Саид Аҳмад ота-бобоси ҳақида бундай ҳикоя қилади: “Мен яшаган оила, мен дунёга келган хонадон, умуман, адабиётга, маданиятга яқин оила эди. Масалан, бобом Дадахўжабой Тошкентда 2 та рус-тузем мактабини очганлар. Бу даргоҳда жуда пухта билим бериларди, шекилли, кейинрок 20-30-йилларда масъул лавозимда ишлаган кишиларнинг ҳаммаси шу мактабни битиргандилар. Дадам Ҳусанхўжа ҳам шу мактабда таҳсил олганлар. Улар рус тилини ниҳоятда мукамал билганлар. Ўрисча ёзган хатларида биронта хато бўлмасди.

Бобом Дадахўжабой Чорсудан то Самарқанд дарвозагача тахминан 8 км йўлга ўз ҳисобларидан тош тердирганлар... Яна бир бобом, онамнинг отаси Ғуломхон кози Тахтапул даҳасининг козиси эдилар. Раҳматли жуда саводхон эдилар.

Бундан ташқари у кишининг матбааси бўлган. Тошбосма. Бу ерда Куръон босилган. Менда 1334 ҳижрий (1914 милодий) йилда босилган шу Куръондан биттаси бор. Унга “Ғулом Расул Хужа Халафий” деб кози бувамнинг муҳрлари босилган”¹.

Хуллас, бадий асар – ёзувчининг ботиний ҳолати кўзгуси. Бадий асарни англаш, талқин қилиш, баҳолашда ёзувчи таржимаи ҳоли бекиёс аҳамиятга эга. Ҳаққоний ёзилган таржимаи ҳол бадий матн руҳини, моҳиятини очишда бебаҳо манбадир. Тийрак талқинчи асар орқали ёзувчи ҳолати ҳақида кўп нарсаларни сўзлаб беради.

¹ Саид Аҳмад. Давр шиддатли, бешафкат. //Шарк юлдузи, -1993, №5-6. –Б. 114

БАДИЙ АСАРГА ТАРИХИЙ-ФУНКЦИОНАЛ ЁНДАШУВ

Инсон хотираси – муъжиза: тинимсиз ишлайди, янгиликларни узлуксиз қабул қилади, саралайди. Хотиранинг ғаройиблиги шундаки, у номуҳим, ўткинчи вазифасини ўтаб бўлган воқеа-ҳодисаларни, маълумотларни, муносабатларни унутади. Унутиш – янгиликка йўл очиш, мангу хотираларни излаш йўлидаги имконият. Коинот – мангу, сайёралар – собит деймиз, ўзимизни шунга кўниктирамиз. Олами кабирдаги мангуликларга ишонганимиздай, олами сағирдаги мангу, нутилмас кадриятларни муқаддас биламиз, уларнинг ўчмас бўлиб муҳрланишига ҳаракат қиламиз. Жаҳон адабиётида «шоҳ асарлар», «мангу руҳоний бойлик» мақомини олган кадриятлар борки, ҳар бир миллат, ҳар бир замон кишиси улардан бир нечтасини дарҳол айтиб беради. XX аср кишиси қайси шоҳ асарларни, мангу кадриятларни тутилмасдан, дона-дона айтиб бериши кундай равшан. Изоҳ лозимки, ҳар бир миллат, диндош ўзига, руҳига, менталитетига кадрдон асарларни биринчи бўлиб айтади.

Шарқ мусулмон дунёсида ўзбекнинг ўз ўрни, илмий-эстетик салоҳияти, зурафолик даражаси кўзга дарҳол ташланади. XXI асрга қадам кўйган аҳли идрок ўзбек жаҳон адабиётининг ўлмас асарларини юксак кадрлайди. Айни вақтда зиёли, нафис дидли ўзбекнинг мангу асарларни белгилашда ўз йўсини, тартиботи бор. Ўзбекнинг гўзалликка, бадиийлик оламига муносабатини Алишер Навоий ижодига бўлган юксак эътиқодисиз тасаввур этиш мумкин эмас. Ўзбекнинг руҳоний оламида Навоий асарлари мисли куёш, зиё, гўзалликнинг доимий манбаи.

XX-асрнинг 70-йилларида А.Навоий ижоди ҳақида талайгина асарлар яратилди. Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институти жамоаси томонидан яратилган беш томлик “Ўзбек адабиёти тарихи”нинг иккинчи томи (30 босма табок) тўлалигича Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланди. Олимлар Навоий яшаган ижтимоий муҳитни, шоир лирикасини, дostonларини, илмий-назарий, биографик асарларини жиддий таҳлил этдилар. Бу асар Навоий маҳоратини, буюк истеъдодини конкрет таҳлиллар мисолида кўрсатса-да, мутахассисларга, филология билан махсус шуғулланувчиларга мўлжалланганлиги сезилиб туради. “Муфрадот”, “Муҳокаматул – лугатийн” асарлари арузнинг вазн, рукн, схемалари ҳақидаги мулоҳазалар, табиийки, мутахассислар диққатини жалб қилади. Азиз Қаю-

мовнинг “Фарход ва Ширин” сирлари” (1979), “Садди Искандарий” (1975) сингари рисолалари шоҳ асарлар талқинига мисол бўлади. Биз Алишер Навоий дostonларидан нарчалар ўқишга, айрим ҳикоятлар хусусидаги қарашларни ўзлаштиришга ўрганган эдик. Ойбек, И. Султонов, В. Зоҳидов, А. Қаюмов, А. Ҳайитметов, А. Абдуғафуров сингари олимлар Навоий асарларини чуқур ўзлаштирган, улар ҳақида аниқ концепцияга эга бўлган ҳолда баъзи асарларни талқин қилишга киришдилар. Азиз Қаюмовнинг Навоий дostonлари ҳақидаги рисола-лари китобхон учун ниҳоятда тансиқ. Танқидчи шоҳ асарларни ўз даврининг талаб ва эҳтиёжлари нуктаи назаридан таҳлил қилади: асардаги шу кун учун муҳим бўлган муаммоларга диққатни қаратади. Бу жиҳатдан Азиз Қаюмовнинг “Алишер Навоий” номли биографик асари диққатга сазовор. “Ажойиб кишилар ҳаёти” туркумида чоп этилган бу асар “Ёш гвардия” нашриётида 1976 йилида чоп этилди. Бу асар кўпроқ ёш китобхонларга мўлжалланганлиги сезилиб туради. Муаллиф Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақида қизиқарли, оммабоп ҳикоя қилиш йўлини танлайди. “Алишер Навоий” кенг китобхонлар оммаси диққатини жалб қилди.

Профессор Азиз Қаюмов 80-90-йилларда Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Аҳмад ал-Фарғоний, Фурқат ҳақида биографик асарлар яратди: халқимизнинг улуғ фарзандлари ҳаёти, илмий-ижодий фаолияти хусусида кенг китобхонлар оммасига зарур материаллар берди. Илмий техника тараккиёти, информация-глобаллашув жараёни тобора авж олаётган ҳозирги пайтда ўрта асрларда яшаган, фан ривожига бебаҳо ҳисса қўшган алломалар ҳақида ёзиш зарур эди. Бошқача айтганда, илм-фаннинг юксак даражада ривожланишига Беруний, Ибн Синолар муносиб ҳисса қўшганлар. Байналмилаллик, халқлар ўртасидаги ижтимоий-сиёсий, адабий-маданий муносабатлар ривожланиб бораётган ҳозирги пайтда Фурқат сингари санъаткор ҳақида ёзиш, улар асарларини кенг тарғиб этиш зарур эди.

80-йилларнинг ўрталаридан бошлаб ўзбек мумтоз адабиётининг етук намояндалари ҳаёти ва ижоди ҳақида кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган, ҳозирги адабий жараён билан узвий боғланиб кетадиган мақола, бадиа, рисолалар яратилмоқда. Адабий танқид кенг китобхонлар оммаси руҳиятидаги ўзгаришларни, адабий-эстетик талабларни нозик ҳис этади. Халқда мумтоз адабиётнинг етук санъаткорлари ҳаёти ва ижодини, шоҳ асарлардаги ўлмас ғояларни англаб етишга қизиқиш кучайган. Алишер Навоий ғазали билан айтиладиган “Қаро кўзим”, “Жонизоримни”, “Айлагач...”, “Қуйида йиғлар эдим...”,

“Шифои васл қадрин...” (Фузулий), “Жамолинг соғиниб...” (Бобур), “Ўртар” (Машраб) сингари кўшиқларни жон қулоғи билан тингламайдиган ўзбекни учратиш амримаҳол. Сўнгги йилларда мазкур кўшиқларнинг матни, улардаги ғоявий-бадий гўзалликларга қизиқиш ортди. Газета ва журналлар “Бир кўшиқ (ғазал) талқини” рукнини очдилар. Эркин Воҳидов Алишер Навоийнинг бир неча ғазалларини нозик, теран талқин қилиб берди. Комил ишонч билан айтиш мумкинки, гўзалликни ҳис қилувчи барча кишилар бу талқинларни тўла уқиб олди. “Ёшлик” журналида Алишер Навоийнинг “Қаро кўзим” (1987 йил, 2-сон), “Ҳар лабинг...” (1987 йил 6-сон), “Қаманд учига еткурмас...” (1987 йил, 7-сон) ғазалларининг Нажмиддин Комилов томонидан қилинган талқини берилди. Мазкур талқинлар Навоийнинг буюқ санъаткор эканлигини аниқ-равшан кўрсатди. Ҳар бир ғазал бадийликнинг юксак намунаси, пурмаъно хазина, мисоли. Мазкур талқинларда Навоийнинг дунёқарashi, бадий маҳорати узвий бирликда, боғлиқликда акс эттирилди. Шоҳ асарларнинг бош фазилати шундаки, уларда маъно кат-кат бўлади. Ижодкор маҳорати шунда кўринадики, у маъноларни, ўлмас ғояларни сиқик сатрларга, мўъжаз ғазалга жо қила олади. Талқинлар шуни исботладики, Навоий ғазалларининг ҳар бир мисраси шунчалик пухта, зички, уларга нарвон қўйиб “пастга тушиш”, маънолар қатламини бир-бир ўрганиш мумкин. Н.Комилов талқинларида синчиклаб таҳлил қилиш (микрo-анализ) кўзга аниқ ташланади. Ғазал – маъноси кенг, сиқик бир дунё. Талқинчи бу дунёдаги ҳар бир белги, нуктага синчиклаб назар солсагина маънолар оламини камраб ола билади.

Мунаққид – жонли адабий-тарихий жараённинг фаол иштирокчиси, аниқроғи, уфқи кенг йўналишларга йўл очувчи, адабий ҳаракатдаги вазиятни синчиклаб кузатиб боровчи. Айни вақтда мунаққид адабиёт тарихидаги машҳур санъаткор, ўлмас асарнинг доимий мухлиси бўлиши мумкин. Иброҳим Ғафуровнинг “Ўттиз йил изҳори” тўпламидан Навоийнинг “Лайли ва Мажнун”, “Фарҳод ва Ширин”, “Сабъаи сайёр” дostonлари ҳақидаги мақолалар ўрин олган. Мазкур мақолалар тарихий-функционал ўрганишга ёрқин мисол бўла олади. Мунаққид “Хамса”ни бугунги китобхон тушунчаси, қарашлари нуктаи назаридан баҳолайди. Сир эмас, диди шаклланаётган ёш ўқувчи-китобхонлар “Хамса”даги дostonлар қаҳрамонлари руҳиятида рўй бераётган жараён, ҳолатларни ҳазм қилолмайдилар. Иброҳим Ғафуров “Лайли ва Мажнун” дostonи ҳақидаги мақоласини ота ва ўғил ўртасидаги адабий суҳбат тарзида қурган. Ўғилнинг “Ота, нега Қайс

тез-тез хушидан кетиб қолаверади? Одам шунча кўп хушидан кетиши мумкинми? Мен ҳеч хушидан кетган одамларни кўрмаганман. Айтинг, нега шундай?” – деган саволини “Лайли ва Мажнун” дostonи мавзусида дарс ўтадиган ўқитувчи доим ўқувчидан эшигади. Афсуски, аксарият ўқитувчи ўқувчини қониктирадиган жаноб бермайди. Иброҳим Ғафуров ўғил саволига жавоб берган: дoston моҳиятидаги ғояни ифода этган. Лекин, очиғи, ўғилга берилган жавоб мени қониктирмайди. Эҳтимол мунаққид ошиқ қалбли инсон ҳақида кенгрок, Навоий қарашлари асосида жавоб бергани маъкулрок бўлармиди? Балки инсон туйғуларида асрлар оша ўзгариш бўлганлиги, илмий-техника тараккиёти кишиларни сертуйғу эмас, аклини, ўти уддабурон қилиб қўяётгани ҳақида тўхталиш лозимиди? Ҳар ҳолда ўглининг лўнда, шу куннинг руҳи тўла акс этган саволи етарли, қониктирарли жавобга эга бўлмайди.

Иброҳим Ғафуров Навоий “Хамса”си ҳақидаги мақолаларида инсон руҳияти масаласини асос қилиб олади. Инсон ўзгариб кетди. Янги одам пайдо бўлди. Янгича қарашлар инсон борлигини қамраб олди, деб лоф урамиз. Жиддийрок ўйлаб кўрилса, инсон руҳияти, абдий тушунчаларга муносабати унча ҳам ўзгариб кетгани йўқ. Шоирнинг маломат тоши мунаққидга отилганига ҳамиша қойил қоламан.

*Эй мунаққид, сен газалини
Кўхна деб камситмагил,
Севги ҳам Одам Атодин
Қолган инсон қонида*

(Эркин Воҳидов)

Инсон қонида мавжуд, ҳали узоқ-узоқ умр кўрадиган фазилату қусурлар талайгина. Абдулла Орипов “Ижоднинг безовта онлари” суҳбат-мақоласида қуйидагиларни ёзади: “Агар мен Данте билан суҳбатдош бўлиб қолсам нима ҳақида гаплашар эдим? У менга энг яхши замондош бўларди. Асар бундан олти юз эллик йил бурун ёзилган. Шундан бери одамлар ўзгармабди. Аксинча, иллатлар кучайибди. Дантедан порахўрлар, ўғрилар, ҳасадгўйлар, лаганбардорлар ва ҳоказо-ҳоказолар кўрқиб келадилар. Шунинг учун ҳам унинг бу асари доим актуал”¹. Бундан роппа роса минг йил муқаддам Шoми Шарифда Абдул Аъло ал-Мааррий (973-1057) деган шоир жўшиб ижод қиларди. Унинг шеърларида разолатдан, фиск-фужур,

¹ Орипов А. Ижоднинг безовта онлари. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1987 йил, № 4. –Б.76.

ғийбат-хиёнатдан нолиш туйғулари акс этган. Шу шоир ҳақида умрининг қарийб 60 йилини муҳожирликда ўтказган Аветик Исаакян (1875-1957) етти сура (боб)дан иборат дoston ёзган. “Абул-Аъла ал-Мааррий” (1909-1911) дostonида асосан ал-Мааррийнинг ўз асарлари асос қилиб олинган. Шоир кўп шеърларида одамларнинг тубанликларидан, сотқинликларидан шикоят қилган: у жамодот, наботот, ҳатто ҳайвонот оламини инсонлар тўдасидан аъло деб билган. А.Исаакян дostonида хусусан мана бундай мисралар бор:

*Товланиб инсон тили ёлгонни пинҳон этди, бас,
Этди пинҳон, бўлмади ҳаққўй ҳатто бир нафас.
Талпин, эй қарвон, илдамроқ биёбонлар томон,
То тонай мисдай қизиб ётган тоғу тошдан макон.
О, илон ин қўйса майли, унда чайламга бироқ,
Менга бас, инсон зотидан дайр аро булсам йироқ.
Учраса у дўст бўлиб очгай менга бағрин яна,
Сеҳрлаб ёлгон ила, сочгай бўса захрин яна.*

А.Исаакян дostonи кўплаб халқлар тилларига таржима қилинган. Уни рус тилига Валерий Брюсов, Павел Антокольский ўгирган. Дostonни ўзбек тилига шоир А.Мухтор таржима қилган. Мазкур таржима ҳақида М.Маҳмудов мақола ёзиб, “Аҳли дил” китобига киритган. Ажаб, ал-Мааррий минг йил муқаддам одамларнинг ёвузликларидан шикоят қилган. Абул-Аълодан роппа-роса 900 йил кейин вафот этган А.Исаакян араб шоирининг инсонлардан нолиб ёзган шеърларини дostonига асос қилиб олди. Хўш, А.Исаакян дostonини ўзбекчага таржима қилган, XXI асрга бир баҳягина қолганида вафот этган Асқад Мухтор дўстлардан ёлчидими, одамлар унинг ҳурматини ўрнига қўйдиларми? Ёзувчи Хайриддин Султонов Асқад Мухтор ҳаётининг сўнгги кунлари ҳақида қуйидагиларни ёзади: “Ёдимда, икки-уч марта раҳматли устозимизни туғилган кунларида – 22 декабрь куни Хадра ортидаги сокин, осуда уйларига йўқлаб бордик.

Бир сафар кириб борсак, касаллик каттиқ хуруж қилиб, кийнаиб ётган эканлар. Лекин шунда ҳам истикболимизга пешвоз чиқишга қанчалик уринганлари асло эсимдан чикмайди.

Домланинг вафодор умр йўлдоши Роза опа, фарзандлари жам бўлиб, устозни шифохонага олиб кетиш ҳаракатида эдилар.

Уша йили домла “Дўстлик” ордени билан мукофотланган эдилар. Биз у кишини юксак мукофот билан табриклаган бўлдик. Шунда, ҳеч эсимдан чикмайди, Асқад ака маъюс жилмайиб, ниҳоятда

кийинчилик билан икки-уч сўзни шивирлаб айтдилар, яъни: “Ҳа-а... Дўстлик бор, дўстлар йўқ”, дедилар”¹. Таажжуб, қадимда ҳам, ҳозир ҳам аҳли дониш беоқибатлик, бемурувватлик, бемехрликдан, дўстнинг хиёнатидан “дод” деб ўтганлар. Олам табиатининг ўзгариши кийин кечар экан-да...

Иброҳим Ғафуров “Хамса” дostonлари ҳақидаги мақолаларида инсон руҳияти масаласини асос қилиб олган. Навоий билан замонамизни, замондошларимизни улайдиган якин йўлни танилайди. Мунаққид инсон табиатидаги фазилатларнинг Навоий томонидан топиб-топиб тасвирланганига диққатни жалб қилади. Фарҳоднинг мурувватлари ҳақида фикр юритар экан, Навоий қаҳрамони билан илғор замондошимизро якин боғлиқликни кўради. “Фарҳод ўзи эришган ва биз йигирманчи аср одамларига ҳам ибрат-фазилатлари билан ғоятда марокли қаҳрамондир... Фарҳод ишқнинг абадий, сўнмас тирик алангаси, Ширин эса, шу аланганинг кизил гунчасидир.

Не бахтки, улар бизга, адабиётимизга XX асрда ҳамон фусункор шуълаларини ёғдириб турадилар. Шуъла умри барбод бўлмагай”².

“Дунё кезувчиларнинг доноликлари” мақоласи “Саъбаи сайёр” дostonига бағишланган. Муаллиф мазкур дostonда Навоийнинг даҳо санъаткорлигининг ёркин намоён бўлганлигини ёзади. Буюк Навоий коинот, мангу ҳаракат, адабий зиддиятлар ҳақида, Низомий Дехлавий дostonлари тўғрисида, ўзининг дoston яратишдаги мақсадлари хусусида ёзади. И.Ғафуров Навоий дostonларида учраган, “Саъбаи сайёр”да кўзга аниқ ташланган Хизрваш пир образини ажойиб талқин қилади. Хизрваш пир – Навоийнинг генийси. Санъаткорлик даҳоси Навоийни улуғлайди, уни сеҳрли бадийят осмонига олиб чиқади. Навоий Хизрваш пир билан ҳаёт ва ижоддаги устози образини бир-бирига улаб юборади. Навоий ўз дostonи билан Низомий ва Дехлавий дostonлариаро фарқни исботлайди. Дostonда Баҳром Гур характери асосий ўринни эгаллайди. Иброҳим Ғафуров Баҳром образининг адабиётдаги генезиси хусусида гап очади. Баҳром характеридаги хусусиятлар, мураккабликлар ҳақида гапиргач, “Навоий... Баҳромнинг... ишқ изтиробларини тасвирлашга, ишқнинг айрилиқ азобини ёритишга қаратади... Навоий учун ҳиссий-эмоционал кечинмаларни тасвирлаш, уларни оқим тарзида ифодалаш биринчи даражали аҳамият касб этади”³, – деб ёзади муаллиф. Баҳром характерини

¹ Тафаккур. -1999 йил, № 2. –Б.20.

² И.Ғафуров. Ўттиз йил изхори. –Т.: Адабиёт ва санъат, -1987. –Б. 38.

³ И.Ғафуров. Ўттиз йил изхори. –Т.: Адабиёт ва санъат, -1987. –Б. 49

ёритиб бериш танқидчининг мақсадига айланади. Баҳромнинг етти саройда етти мусофирдан тинглаган ҳикоясида ҳам асосий мақсад диққатдан кочмайди. Ҳикояларнинг қаҳрамонлари характер ичра образлар, олам ичра оламлар сифатида намоён бўлади. Характер таҳлили Баҳром устидан чиқарилган куйидаги ҳукм билан якунланади: “Баҳром ҳаётининг сўнгги дамларида ер юзини оҳулар ва қулонлар, тирик махлуқларнинг қонига ботирди. Навоий ер юзини қонга ботириш картинасини бутун машъумлиги билан чизади. Улуғ символ яратади. Ўз даври одамларини ҳам, келажак наслларни ҳам огоҳ, хушёр бўлишга даъват этади. Унинг назарида қон тўқувчи ғолиб эмас, қон тўқувчи – қонга ботувчи, қон ботқоғида дом-дараксиз ғойиб бўлувчидир”.¹ Иброҳим Ғафуров Навоий санъатига маҳлиё бўлиб, дostonни, қаҳрамонлар характерини таҳлил қилаётган эди. Қарангки, мунаққид қутилмаганда Баҳром образи хусусидаги гапни бизнинг ҳозирги замонга буради. Ҳаёлимиздан “Қиёмат” (Ч.Айтматов) романидаги тўс-тўполон-сайғоқларнинг кирилиши, Авдийнинг қийнаб ўлдирилиши ўтади. Жаҳоннинг турли худудларида давом этаётган уруш, ёвузликлар; одамларнинг силласини қуритаётган турфа хил террорчиликлар ёдимизга тушади. Шоҳ асарларнинг янги замон, авлодларга хизмати деганда худди мана шуни назарда тутамиз. Ўлмас асарларнинг янги замонлар муаммолари билан боғланиб кетиши – уларнинг ижтимоий-эстетик функциясидир.

Иброҳим Ғафуров Навоий дostonларини, Фарҳод, Баҳром образларини шундай таҳлил қиладики, китобхон ҳаёлидан ҳозирги кун масалалари, замондошларимизнинг мукамал қиёфаси ўтиб туради. Афсуски, Навоий дostonларининг етук қаҳрамонлари талкин қилинган мақолалар шаклида номукаммаллик сезилади. Иброҳим Ғафуров Навоий асарларидаги шакл ва мундарижа мутаносиблиги ҳақида берилиб ёзади-ю, ўзи ёзган мақолалари шаклига етарли эътибор бермайди. “Фарҳод ва Ширин” ҳақидаги фикрларни битта мақолага жойлаш мумкин эди. “Сабъаи сайёр” дostonи ҳақидаги мақола муаллиф фикрларини “сиғдира” олмайди. Баҳромнинг чоршанба, пайшанба, жума кунлари тинглаган ҳикоялари ҳақида деярли ҳеч нарса дейилмайди. Гап ҳикоялар мазмуни, таҳлилида эмас, албатта. Иброҳим Ғафуров ҳикоятлар воситасида Баҳром характерини ёритади. Сўнгги уч кеча ҳикояси, агар муносиб жанр танланганда, Баҳром характерининг яна бир қатор хусусиятларини ёритган бўларди.

¹ И Ғафуров. Устидан ил изҳори. –Т.: Адабиёт ва санъат, -1987. –Б.55-56.

Алишер Навоий асарлари бизнинг замонамизга, келажак авлодларга яна ҳам унумлироқ таъсир этмоғи учун нималарга эътибор бериш керак? Бу ҳақда адабиётшунослигимизнинг икки ёш вакили сўзларига кулок тутайлик: “Навоий ижоди қадимги Шарқ фалсафаси билан уйғунлашиб кетган. Хўш, қадимги Шарқ фалсафасини ўрганмасдан туриб Навоий қарашларини тушунишимиз мумкинми? Йўқ, албатта. Навоий осмондан тушмаган. У ўша фалсафа заминида ўсиб вояга етган. Шарқ фалсафий тафаккурининг энг илгор йўналишларини ижодий ривожлантирган, бойитган. Буни англамасак, “Навоий беҳад буюк”дан нарига ўтолмаймиз”¹ (Мусурмон Номозов). “Давр ва ижодкор фалсафасини билмай туриб, маданий мероснинг магиз-магизгача англаш мумкин эмас. Биз тарихни яхши билмаймиз, жумладан халқимиз мураккаб тарихий тараққиётга эга эканлигини ҳар доим ҳам тўлиқ ҳис этавермаймиз. Тўлиқсиз тасаввур тарихий шахсларга бўлган ёндашувимизни ҳам кемтик қилиб қўяди. Биз умуман, ўзбек классик адабиётининг ўзига хос хусусиятларини атрофлича билмаймиз. Рамзлар, қаҳрамонлар, Шарқ афсоналарисиз Навоийни ҳам чуқур билиб бўлмайди”² (Афтондил Эркинов).

Ўзбек мумтоз адабиётида ўлмас санъаткорлар, шоҳ асарлар кўп. Лекин машҳур санъаткорлар ижоди, мангу асарлар ҳар хил баҳона-ю сабаблар билан ўрганилмади. Тараққиётнинг шундай палласига кўтарилиб, халқнинг ижтимоий-эстетик тушунчаси шунчалик ўсдики, ўтмишда яратилган буюк асарларни ҳозир бемалол чоп этишимиз мумкин. Халқ, китобхонлар оммаси ўша асарлардаги ўзига зарур, замона зайлига мос томонларни бемалол ажрата ола билади. Адабиётшунос, танқидчиларимиз машҳур санъаткорлар, етук асарларни шу кун талаблари эҳтиёжлари асосида таҳлилу талқин қилиб бера оладилар. Бегали Қосимовнинг “Излай-излай топганим”, Нажмиддин Комиловнинг “Тафаккур қарвонлари”, Фозила Сулаймонованинг “Шарқ ва Ғарб” асарлари адабиётшуносликка доир тадқиқотлардир. Лекин уларда масалаларни ҳозирги кун талаблари, замон ва замондошлар тушунчаси, қарашлари асосида ёритиш тамойили қучли. Бошқача айтганда, мазкур тадқиқотларда улуғ санъаткорларнинг XX аср охириларидаги эътибори, шоҳ асарларнинг ҳозирги авлод маънавиятига таъсири масаласи алоҳида маъно қатламини белгилайди. Гоҳо шундай бўладикки, ўтмишда яратилган биронта шеър ёхуд дostonни ўқиб, ўз замонамиз хусусиятларини очик-ойдин кўраётгандай, ўтмиш-

¹ Ёшлик. – 1988. № 2. – Б. 72-74.

² Ёшлик. – 1988. № 2. – Б. 72-74.

да ҳам яхшилик ва разолат, қувонч ва кайғу худди бизнинг қушлари-
миздай ёнма-ён юрганини сезамиз. Муҳаммадали Қўшмоқовнинг
“Зоти қулзум Турди” (“Шарк юлдузи” журнали, 1987, 12-сон) бадиаси
турғунлик йиллари деб номланаётган босқич тугалланиши билан
яратилиши, “Субҳонқулихон...” асарида хон, унинг қуллари, амирла-
рининг бидъатлари ва золимлиги, Байлоқ кушбегининг инोक бўлиши;
Турдининг уларни ҳажв қилиб туркий мухаммас ёзгани, дostonнинг
нозик таҳлил қилиниши кишини ром этади. Замондошимиз онгини
эгаллаб бораётган янгича тафаккур кечаги ҳаётга, бюрократик
муносабатлар илдиз отиб кетган бошқарув усулига қарши бош кўтар-
моқда. Қарангки, М.Қўшмоқов Турди дostonини таҳлил қилиш
орқали “Оламни сел агар тутса, баланддир жойим”, “Арк ичи маҳкам
эди, айладим ўзимга яток”, дейдиган амир-амалдорлар билан замона-
вий туралараро боғлиқлик, ягона илдиз тонади. Турди шеърларида
замонасидан, порага аждаҳодек оғзини очиб турган, “Қамчилар солиб,
халқнинг бўйни, бетини қонатган беклардан, халқ додини эшитадиган
Хисрави одил шоҳ йўқлигидан нолийди, “дили тиғи ситамдин пора
бўлган халқ” аҳволига ачинади. Янгича тафаккур мумтоз адабиёти-
мизнинг нодир асарларини янгича таҳлил қилиб беришга туртки бўла-
ди деб ишонамиз.

Ўзбек мумтоз адабиётининг етук намояндалари замондошимиз
маънавиятида қанчалик жиддий ўрин эгалласа, жаҳон адабиётининг
буюк санъаткорлари яратган шоҳ асарлар бугунги кунда қатта
аҳамият касб этмоқда. Навоий, Бобур, Машраб, Хувайдо асарлари ўз-
бек китобхони томонидан қанчалик эъзозланса, Фирдавсий, Саъдий,
Ҳофиз Шерозий, Жомий, Фузулий, Махтумқули сингари сўз санъат-
корлари асарлари халқимиз томонидан севиб ўрганилган, ўрганил-
моқда. Қизиғи шундаки, жуда кўп ўзбек китобхонлари “Шоҳнома”
дostonи, Фузулий ғазаллари, Бедил рубойлари, Саъдий, Ҳофиз,
Махтумқули кўшиқлари ўз-ўзиники эканлигига шубҳа қилмаган,
мазкур санъаткорлар асарлари Навоий, Машраб, Фазлий, Завкий
асарлари сингари кадрланган. Рухий, маънавий қардошлиқ форсий ва
туркий тилларда яратилган асарларни ўзаро яқинлаштирган: туркий
тилда ғазал битган деярли барча шоирлар форсча шеърлар ёзганлар.
Фақат ўзбек, форс-тожик шоирларигина эмас, мусулмон дунёсида
яшайдиган турли миллат ёзувчиларининг адабиётларида ғоявий-
фалсафий асослар, поэтик санъатлар, мавзулар, сюжетлар ўзаро яқин.

Ўзбек адабиётшунослари форс адабиётининг йирик намоянда-
лари, уларнинг ўлмас асарлари ҳақида тадқиқотлар яратмоқдалар.

Халқаро Фирдавсий мукофотининг лауреати, профессор Шоислом Шомухамедов 60-йиллардан бошлаб форс-тожик адабиётининг йирик намояндалари, шох асарларини ўзбек китобхонлари орасида кенг тарғиб қилиб келмоқда. Олим аксарият мақолаларида форс-тожик адабиётидаги инсонпарварлик руҳни алоҳида таъкидлайди.

Маълумки, Ғарб адабиётининг Гёте, Байрон, Пушкин, Лермонтов, Горький, Есенин, Тихонов сингари санъаткорлари форс-тожик адабиёти классиклари ижодига юксак баҳо берганлар, ўзлари ҳам улар услуби-ю жанрида асарлар ёзганлар. Шарқ халқлари орасида форс-тожик адабиётига ҳурмат шунчалар юксак бўлганки, Фирдавсий, Умар Хайём, Саъдий, Ҳофиз, Бедил асарларини мукамал билган, юксак маҳорат билан талқин қила олганлар сони донм ортиб борган. Ҳар бир давр кишиси бу туганмас бойликдан ўз имкони, тушунчаси даражасида фойдаланган. XXI аср бошида китобхонларнинг янги-янги авлоди пайдо бўлмоқда. Улар ҳам форс-тожик адабиёти хазинасига мурожаат қиладилар. Тўғри, форс-тожик адабиёти классикларнинг асарлари суяб боришга – ҳимоячига зор эмас: уларни асарлардан-асрларга парвоз қилдирган “канот” ҳам, ўқувчи билан яқинлаштириб, кулфи дилини очадиган калит ҳам моҳиятда, бадний ўзакни ташкил қилган зарраларда. Лекин шундай бўлса-да, Рудаки-ю Фирдавсийга, Хайёму Бедилга, Саъди-ю Ҳофизга замон гувоҳномасининг берилишида Шоислом Шомухамедов сингари олимларнинг тавсияномалари зарур. Ш.Шомухамедов яратган илмий-назарий, илмий-оммабоп асарлар асосини “Форс-тожик адабиёти классиклари ижодида гуманизм” деб номланган тадқиқот белгилайди. Олим форс адабиёти классиклари ижодида ҳур инсон улуғланганлигини, етук одамлар абадий мавзулар атрофида мушоҳада юритганликларини таъкидлайди. Машҳур санъаткорлар улкан мақсадлар билан яшовчи буюк инсоннинг ёрқин тимсолини яратдилар.

Даҳо санъаткорлар инсон умрининг безағи – эзу ишлар, мангу қоладиган яхшиликлар ҳақида ёзадилар.

Яхши ҳам, ёмон ҳам қолмас пойдор,

Яхшиси яхши иш бўлсин ёдгор.

(Фирдавсий)

Тананг ҳам кетажак, бору йўгинг ҳам

Бахтлидир яхши ном қолдирган одам

(Ҳофиз)

Абдурахмон Жомий машхур рубойсида инсон умрининг мазмунини чизиб беради:

*Ёдда тут дунёга келган чоғингда,
Ҳамма кулар эди, фақат сен гирён.
Шундай яшагилки, кетар чоғингда,
Ҳамма йиглаб қолсин, сен эса хандон.*

Даҳо санъаткорлар – улар шарклими, ғарблими, оқ танлими, қора танлими, мусулмонми, мажусий ё насроний – юксак гоъларни куйлаганлар. А.Жомий эндигина туғилган гўдакнинг йиғисига ҳамманинг қувончини карши кўяди: йиғи ва қувонч. Вильям Шекспирда ҳам йиглаб туғилган гўдак образини учратамиз. Аммо донишманд Шекспир бу образни янги маъно билан бойитади. Яхшиси, шу ўрнида Саъдулла Аҳмаднинг “Эдип” деб номланган бамаъни китобидан кўчирма келтирамиз:

“Шекспир Лондонда “Лорд Камергер труппаси” театрида актёр ва драматург бўлиб иш бошлайди. 1599 йил ёзида труппа Темза дарёсининг жануб қиркоғида ўзи учун янги “Глобус” театрини куради. Янги театр кўп киррали призма шаклида солинган бўлиб, кираверишга ер шарини елкалаб олган паҳлавон – Геркулеснинг сурати солинган эди. Шунга кўра, театрнинг номи ҳам “Глобус” ёхуд “Ер шарини...” деб аталган. Яна театр пештокига: (“Бутун дунё ролга кирмоқда” маъносини ҳам билдирувчи) “Дунё найрангбоздир” деган сўзлар ҳам ёзилган эдики, буларнинг ҳаммаси Шекспирдан чиккан ақл, деб тахмин қилинади. Чунки у “Гамлет”да дунёни зиндонга менгзайди, гўрков тили билан, Англияда ҳамма ҳам жинни – “девона” дейди; Қирол Лир:

*Туғиларкан биз йиғлаймиз, чунки ҳаётнинг
Саҳнасида аҳмоқларнинг ролин ўйнаймиз, –*

деб айтади”¹. Кези келганда шуни айтиш керакки, Саъдулла Аҳмад Шекспир асарлари, Софоклнинг “Шоҳ Эдип”и таржимаси ва саҳна талқинлари ҳақида ёзади. Муаллиф Софокл асарининг замонлардан замонларга ўтиб келишини қискагина ёзади-да, Шукур Бурҳон Эдипи ҳақида батафсил фикр юритади.

¹ Саъдулла Аҳмад. Эдип. –Т.: Адабиёт ва санъат, -1988. –Б 108.

Саъдулла Аҳмаднинг «Эдип» асари босилганига ўн уч йил бўлди. Бошқача айтганда, Саъдулла «Эдип»ни Ўзбекистон мустақиллигидан аввал ёзган эди. 2000 йилда мунаққид Улуғбек Саидов «Шоҳ Эдип»ни янгича талкин қилишга ҳаракат қилган. Янги ўзбек эстетикаси, адабиётшунослиги инсоннинг ўзлигини, асл моҳиятини ёритиб беришга интилоқда. У.Саидовнинг «Эдип айбдорми ёхуд инсонийлик масъулияти ҳақида» мақоласининг пировардида мана бу фикрни ўқиймиз: «Яратган инсонга илоҳий нур – ақл-фаросат ато этди, уни фаришталардан устун билиб, дунё ишларида ўзига ҳабиб қилди. Инсон бўлиб туғилмоқ-катта масъулият «Ўзлигингни англаб ет», – демокдан мурод иймон, виждон, адолат, меҳр, мурувват. Ҳақиқий бахт, шуҳрат, обрў, тахт шулар ордидан келади. Софокл сўйлаган ҳақиқат, у берган сабоқ эскирмайди. Бугунги кунда «адашиш», «беҳабарлик», «хато» фожиасини бошдан кечираётганлар бунинг далили»¹.

У.Саидов мақоласининг қиммати шундаки, муаллиф «Шоҳ Эдип» асарининг онтологик моҳиятини ёритиб беришга интилади. Бунинг учун у «гуноҳ» ва «худбинлик» деган тушунчалар моҳиятини талкин қилади. Муаллиф этикодича, барча гуноҳлар кораланиши мантиқдан эмас. Гуноҳ – изланиш, ўзликни тафтиш этиш самараси. У бирламчи ғоялардан бўлиб, кўхна қарашлар тизимида марказий ўринни эгаллайди. Худбинлик-чи? У салбий тушунчами? «Худбинлик инсонни тараккиёт, ривожланиш сари етаклайди, ихтиро ва кашфиётлар қилишга ундайди. Бўрттириш бўлмаса, худбинликсиз одамзот ҳамон ибтидоий чўкморини кўтариб юрган бўлармиди». Софокл асарининг мангу яшовчанлиги боиси яна шундаки, муаллиф қаҳрамонни шундай нуктага кўя олдики, бир қарасангиз, у энг гуноҳкор банда. Мана шу қараш «Шоҳ Эдип»ни мангу талкинга дучор қилган. Хуллас, ўзбек танқидчилиги ўлмас асарларни синчиклаб ўрганишда давом этмоқда. Саъдулла Аҳмад Шекспирнинг миллий адабиётларга таъсири масаласини, хусусан «Шекспир ва Пушкин» мақоласида маромига етказиб ёритиб беради. Биз Пушкиннинг даҳо санъаткорлигига шубҳа қилмаймиз. Қарангки, Пушкин Шекспир даҳосининг мухлиси бўлган, бир неча тарихий фожиаларини Шекспир асарлари таъсирида ёзган экан.

Биз жаҳон адабиётининг ўлмас сиймоларини ёрқин юлдуз, сайёраларга киёслаймиз-у, бу юлдузларнинг ўзаро боғлиқликлари, тортилиш қонуниятлари ҳақида гапирмаймиз. Саъдулла Аҳмад Шекспирнинг Пушкинга таъсирини очган бўлса, жуда кўп танқидчилар

¹ Саидов У «Эдип айбдорми ёхуд инсонийлик масъулияти ҳақида». –Т.: Жаҳон адабиёти, -2000. №12. –Б. 169.

Пушкиннинг жаҳон ёзувчиларига таъсирини, рус шеърини даҳосининг асарлари шу кунларда қандай буюк вазифаларни бажараётганликлари ҳақида ёзмоқдалар. Шоҳ асарларнинг ўзлаштирилиши масаласи, халқнинг эстетик маълумоти муаммоси муҳим аҳамиятга эга. Халқнинг эстетик маълумотини ўстиришда таржиманинг ҳиссаси мунаққиднинг хизматидан ортиқ бўлса борки, кам эмас. Таржимоннинг ижоди фақат таржима қилиш, шу санъат сирларини эгаллашгина эмас. Таржимон ўтмиш адабиёти, жаҳон адабиётининг етук билимдонни, халқнинг ижтимоий-эстетик талабларини нозик ҳис этувчи шахс. Унинг диди, билимдонлиги қайси асарни қачон таржима қилиш лозимлигини англашида билинади. Иброҳим Ғафуров, масалан, саргузашт, детектив асарларни қотириб таржима қилиши мумкин эди. Лекин у Достоевский асарларини таржима қилиш зарурлигини англаб етди. Ўзбек китобхони ўта мураккаб психологик асарларни англаб етадиган даражага кўтарилди. П.Мериме, Стендаль, Ж.Боккачо, М.Булгаков, Ги де Мопассан, Хемингуэй, Сент-Экзюпери сингари санъаткорларнинг асарлари китобхон учун мураккаб бўлмай қолди. Қодир Мирмухамедов, Ҳ.Тўрабеков, О.Шарафиддинов ва бошқа таржимонлар ҳам ўзлари таржима қилган шоҳ асарлар, уларнинг ҳозирги китобхон маънавий дунёсидаги ўрни ҳақида бемалол мақола ёзишлари мумкин эди. Бу ишни таржимашунослик муаммолари билан шуғулланувчи олимлар бажармоқдалар. Лекин, менимча, таржимашуносларимиз таржимада танлаш ва мутаржим концепцияси масаласига эътибор бермаяптилар. Биз таржимон деганда ўз адабиётини ўзга адабиётларнинг мангу асарлари ҳисобига бойитувчиларнигина эмас, ўз адабиётининг нодир асарларини ўзга халқлар билан баҳам кўрадиганларни ҳам назарда тутамиз. Шоир ва таржимон Ҳамид Исмоилов ўзбек шеърининг етук асарларини рус тилига таржима қилади. “Муз кучоғида юлдуз” мақоласи билан Ҳ.Исмоилов пишиқ танқидчи эканлигини исботлади. У Чўлпон ижодига, шахсига бўлган совук муносабатлар ҳақида ёзар экан, Чўлпоннинг рус адабиётига, рус санъаткорларига, ўлмас асарларга нисбатан жўшқин муҳаббатини кўрсатиб берди. «Ҳақиқий байналмилалчи бўлган Чўлпоннинг миллатчи сифатида маҳв этилганлиги кишини таажжублантиради, сталинизм моҳияти ҳақида теранроқ ўйлашга ундайди,¹ – деб ёзади Ҳ.Исмоилов.

Тарихий-функционал ўрганиш фақат ўтмиш адабиёти ва жаҳон адабиётининг етук санъаткорлари, мангу асарларигагина нисбатан

¹ Исмоилов Ҳамид. Звезда подо льдом. (О русской культуре в творчестве Чулпана)// Вопросы литературы, -1988. №4 -С. 212-225.

қўлланилмайди. Бу мезон ҳозирги ўзбек адабиётига нисбатан ҳам бемалол қўлланиши мумкин. Ўзбек адабиётида машҳур санъаткорлар, шоҳ асарлар талайгина. Лекин ҳақиқий санъаткорларнинг хизматлари ҳамиша кўнгилдагидай эъзозланадими? Шоҳ асарлар яратилиши билан халқ қўлига етиб боради-ю, ҳамиша унинг хизматида бўладими? Пушкиннинг даҳо санъаткорлиги замондошларига, подшо ва унинг атрофидагиларга яхши маълум эди. Лекин амалдорлар Дантеснинг қўлидаги ўлим қуролини уриб туширмадилар. Машраб оддий одам эмаслиги, унинг юрагида сеҳрли ўт борлиги дорга осишга буюрганларга аён эди. Немис-фашистлари Юлиус Фучик, Муса Жалил деган оддий жангчиларни эмас, санъаткорларни ўлдираётганликларини яхши англадилар. Ҳамзанинг рақиблари уни ўлдириш билан халқни катта истеъдоддан маҳрум қилаётганликларини тушунардилар. Хуллас, санъаткор ҳамиша аниқ ижгимойи-сиёсий йўналишга эга бўлган шахс, шоҳ асарда ҳам сиёсий, ахлоқий, эстетик қатлам мавжуд бўлади. Ундаги сиёсий йўналиш, ахлоқий масалалар даврлар ўтиши билан эскириши мумкин. Аммо шоҳ асарнинг эстетик таъсири ҳамиша ортиб боради. Янги ўзбек адабиётининг етук санъаткорлари ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол иштирок этдилар. Уларнинг асарлари турли тушунчадаги, турли маданий-эстетик савиядаги кишилар томонидан турлича талкин қилинди. Бадиий асар талкинчиларининг савияси, тушунчаси, маънавий эстетик бойлиги даражаси санъаткорлар тақдирида муҳим роль ўйнайди. Асримизнинг 20-йиллари ўрталаридан то 50-йилларнинг иккинчи ярмигача сиёсий ҳушёрлик масаласи, аниқроғи, ҳар бир кишидан сиёсий айб топишга интилиш, шубҳа билан караш ниҳоятда авж олди. Сталиннинг синфий курашнинг кескинлашиб боравериши қонуният ҳақидаги назарияси¹ адабиёт тараққиётига жиддий зарба бўлди. Адабиётнинг қўллаб намояндалари халқ душмани ниқоби остида озодликдан маҳрум этилдилар. Улар яратган асарларни йўқ қилиб юборишга ҳаракат қилинди. А.Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Боту сингари санъаткорлар ғайринисоний сиёсий қарашларнинг қурбони бўлдилар. А.Қодирий, Усмон Носир, Боту сингариларнинг асарлари 20-30 йил, Чўлпон, Фитрат асарлари 50-60 йил давомида халққа «хизмат қилиш» вазифасини ўтамади. 30-йилларда туғилган авлоднинг маънавий дунёси ўнлаб шоҳ асарлардан баҳраманд бўлмай шаклланди. Қарангки, мана шу авлод балоғатга етиб, замон юкини елкасига олиш палласи турғунлик

¹ Бу ҳақда, жумладан, П.Федосеев «Тарих фани: адабиётнинг ақтуал масалалари» мавзусида ўтказилган конференцияда сузлаган нутқида тўхталинади // Литературная газета, -1988. -18 май.

йиллари деб атала бошланди. Қўйди-чиқди, маънавий-ахлоқий тубанликлар, порахўрлик, бюрократизм шу йилларда авж олди. Мана бу камчиликларда маънавий дунёдаги кемтикликнинг хиссаси йўқ деб бўладими?

20-30-йиллар адабиётшунослигида вульгар социализм авж олди. Ёзувчининг асарлари фақат замон, жорий сиёсат нуқтаи назаридан “баҳолана бошланди”. Истеъдодли мунаққид Олим Шарафиддинов “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1927 йил 14 феввалида босилган “Ўзбек шоирлари. Чўлпон” мақоласида шоир асарларини замонасозлик руҳида, сохта талқин қилади. Чунончи шоирнинг “Қушнинг ҳадиги” шеърида революцияга қарши фикр йўқлиги айтилади-да, шоирнинг русларга қарши чиққанлиги таъкидланади”.

Шу муаллифнинг “Ўткан кунлар” тақризида Абдулла Қодирийнинг шох асари саёз, бир ёқлама талқин қилинади. Шундай ҳолни М.Шеввердиннинг “Биринчи ўзбек романи” тақризида ҳам учратамиз. Сотти Хусайн “Шарқ ҳақиқати” газетасининг 1929 йил июнь, июль, август, сентябр, октябр ойларида “Ўткан кунлар” ҳам ўтган кунлар” монографик - тақризини чоп эттирди. Тадқиқот-тақризда “Ўткан кунлар” романининг сиёсий, ахлоқий томонлари кенг ёритилади-ю, унинг эстетик қиммати хусусида асосли фикр айтилмайди. Тўғри, гап Олим Шарафиддинов, М.Шеввердин, Сотти Хусайннинг Абдулла Қодирийга муносабати ҳақида эмас. Ўша даврда бадий асарга бир томонлама қараш, санъаткорнинг синфий, партиявий муносабатига урғу бериш кучли эди. Ойбекнинг А.Қодирий ҳақидаги монографиясида, Ҳамид Олимжоннинг Фитрат тўғрисидаги мақоласида ўша давр адабиётшунослигининг руҳи аниқ сезилади.

“Сароб” (А.Қаҳҳор), “Кеча ва кундуз” (Чўлпон), “Қутлуг қон”, “Навоий” (Ойбек), “Қўшчинор” (А.Қаҳҳор) сингари халқ ҳурматида сазовор бўлган асарлар дастлаб бир ёқлама, сохта таҳлил қилинди.

50-йилларнинг охири, 60-йилларда шох асарларни бадий бойлик сифатида баҳолаш кучайди. Шу пайтда А.Қодирий, Ойбек, А.Қаҳҳор, У.Носир, М.Шайхзода, Миртемир асарлари И.Султонов, Ҳ.Ёкубов, М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов, П.Қодиров, Ҳ.Абдусаматов сингарилар томонидан ижтимоий-эстетик йўналишда таҳлил қилинди. Бошқача айтганда, санъаткорлар ижодини ўрганишда янги давр бошланди. “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён”, “Сароб”, “Қўшчинор чироклари”, “Навоий” сингари машҳур асарлар янги авлод китобхонларига таъсир этиб, уларнинг маънавий дунёсини бойита бошлади. 80-йилларда Ойбек ижоди янги талқин қилина бошланди.

50-60-йилларда биз кўпроқ носир Ойбек маҳорати ҳақида асосий гапларни эшитдик, жиддий мақолаларни ўқидик. 80-йилларга келиб Ойбекнинг илк шеърляти, 60-йилларда яратган лирик асарлари янгича талкин қилинди. Н.Каримов, И.Ғафуров, М.Али, А.Шаропов мақолаларида Ойбекнинг лирик шеърлари ҳақида оҳорли фикр айтилди. Хусусан, И.Ғафуров “Шеърлят – изланиш демак” рисоласининг “Фаол инсон ва ижтимоий оптимизм” бобида Ойбек поэзиясини бир бутун ҳолда таҳлил қилади, шоирнинг илк лирикаси ҳақида кенг гўхталади: “Йигирманчи йиллар ўзбек шеърлятига турли ўзига хос сўзлар, образлар, рамзлар, шеърлий усуллар кириб келган эди. Мана шу нарсаларнинг бари Ойбекнинг романтик услубига ҳам хос. Ойбек ўз романтик услубининг табиатига ва йўналишига кўра қуёш, қуш, чечак, шарқ, ел, эрк, хурлик сингари сўзлар, тушунчаларини шулар билан боғлиқ образларни кўп қўллайди.

Ойбекнинг мана шу даврда яратган шеърларининг ҳар бир катори, ҳар бир образи, кечинмалар тасвирида унинг ўзини топишга, лирикасининг мундарижаси ва ғоявий йўналишини аниқлашга интилгани сезилиб туради. Ойбек лирикаси табиатга жуда яқин эканлиги, табиатдан саховатли қалб билан чексиз илҳомлар ола билиши, тўғрироғи, табиатни худди шеър каби қабул қилиш кузатилади. Унинг табиат нафаси кирмаган, табиат билан боғланмаган шеърли йўқ ҳисоб. Ойбек лирикасида “мен” шахси ҳар бир сўзда, кечинмаларда, руҳий ҳолатларда табиат билан боғланади, табиат билан юракдан суҳбатлашади, сирлашади. Унда табиатни ҳис қилиш жуда қучли. “Мен” кечинмаларига табиат мумтоз ва такрорланмас эмоционаллик бағишлайди”¹.

Шоир Муҳаммад Али «Ойбек ҳақида этюдлар» мақоласида шоир шеърлятидаги гўзалликни теран ҳис этади. Муаллиф Ойбек шеърларини севиб, ардоқлаб таҳлил қилади. Таъкидлаш жоизки, Муҳаммад Али шеърлардаги унча-мунча шеършунос сезмайдиган сохталикларни ҳам кўради. Нимага шоир Ойбек, имконияти бўла туриб, шеърлятидаги баъзи камчиликларни тўғриламаганлиги сабабини айтади: «Туйғуларнинг зўрлигидан, ҳаяжоннинг ёмбилигидан шеър қоғозга бир тушади. Қандай тушади – гап шунда. Аксарият шеърлар қоғозга бир тушганча уларга қайта қалам урилмайди... Агар қалам урилса, балки шеър силлик, равон бўлар, аммо туйғуларнинг, ҳаяжоннинг яхлитлигига путур етиши мумкин. Шеърда ҳаяжоннинг, туйғуларнинг сохталашувини Ойбек ҳеч ёқтирмас эди».²

¹ Ғафуров И. Шеърлят-изланиш демак. –Т: Адабиёт ва санъат, -1984. –Б.106.

² Ҳаёт кўзгуси. Мақолалар тўплами. -Т.: Адабиёт ва санъат, -1984. –Б.295-296.

Ойбекнинг илк шеърятини мунаққил Аскарали Шаропов ўзича талкин қилди. Ойбек шеърятисидаги гўзаллик ҳақида А.Шаропов бундай ёзади: «Уларнинг (кузги япроқларнинг – А.Р.) сирли сасида кўёш, баҳор ҳақидаги илиқлик бор. Ана шу излаб топилган илиқлик шоир поэтик идроки, хаёл қудратининг маҳсули. У ўз навбатида гўзалликни кашф этишдир.

Шуниси характерлики, Ойбек табиатнинг ҳар қандай кўринишида бевосита гўзал шеърятни кўради. Унинг учун шеърят табиатнинг ҳар бир заррасида, сирли ўзгаришлари ва доимий шаффофлиги-ю, бетакрорлигида яширинган».¹ Ҳар учала талкинчи Ойбек лирикасидаги табиат гўзаллигига, табиийлигига эътибор беради. Шоир Хуршид Даврон «Ойбекнома» шеърисида юқоридаги талкинларга бадий хулоса ясагандай бўлади. «Ойбекнома» Ойбекнинг илк лирикаси ҳақидаги шеърини, мангу баҳодир:

*Ойбекнинг шеърини далага чиқиб,
Майсага ёнбошлаб ўқимоқ керак.
Ва сокин шивирни – оҳангни ўқиб,
Ойбекми? Майсами? – деб толсин юрак...
Ойбек тирик ҳамон, у кўкда ҳилол,
У шамол, боғларда ҳамон еладир.
У мени чорлаган ойдин бир хаёл,
Кўкдаги қаққашон унинг йўлидир.*

Ишонч билан айтиш мумкинки, ХХI аср ўзбек адабиёт-шунослиги Ойбек шеърятини талкин қилишда давом этади. Ойбек насри – ХХ аср ўзбек прозасининг таянч асосларидан. Ёзувчи кисса, романлари ҳақида ХХ асрда кўплаб тадқиқотлар яратилди. «Қутлуғ қон» ва «Навой» романларини қайта баҳолаш йўлида баъзи интилишлар бўлди. Шўро даврида академик Матёкуб Қўшжонов Ойбек романларини теран, асосли тадқиқ этди. Тадқиқотчи ўз услубига лойиқ қолган ҳолда бадий матнга суяниб иш олиб борди. Айни вақтда тадқиқотчи Ойбек асарларини ҳукмрон мафкура, етакчи дунёқараш асосида ўрганди. Яъни йўлчидаги инқилобий онгнинг ўсишини, ижтимоий муносабатлар даврасида характерининг шаклланишини кўрсатди. Тадқиқотчи «Қутлуғ қон»даги барча муносабатларни синфий кураш, ижтимоий онг нуқтаи назаридан очиб берди. Аниқроғи, Ойбек «Ўч», «Темирчи Жўра», «Бахтигул ва Соғиндик»

¹ Шаропов А. Юлдузли осмон сеҳри. -Т.: Адабиёт ва санъат, -1983. –Б.21.

сингари дostonларидаги инқилобий руҳни романга олиб киришга интилди. Мазкур дostonлар сюжети, характерларини романга сингдирди. Лекин романда ғалати бир ҳолат кўзга ташланади: синфий кураш, инқилобий онг масаласи асарга зўрлаб сингдирилаётгани сезилиб қолади. Истеъдодли Ойбек ижод жараёнида, покса-қахрамонларни ғайришуурий кўрсата бошлаганида тамоман янгича руҳ, қараш намоён бўла бошлайди. Романдаги янги руҳ, муаллифнинг табиий тасвири инқилобий-ижтимоий муносабатларни ўзгартиради. «Қутлуғ қон» реалистик миллий роман сифатида китобхонга кўп нарсалар ҳақида сўзлайди. Биринчидан, Йўлчидаги ҳалоллик, маънавий поклик, гуноҳдан қўрқиш, савоб ишларга қўл уриш сингари фазилатлар ўзбекнинг асрлар давомида шаклланган хусусиятидир. Иккинчидан, Мирзакаримбой, масалага ҳаққоний ёндашилса, тубан, инсофсиз, диёнатсиз эмас. У бойми, камбағалми, қариндошми, бегонами — барчага ўз тажрибаларини рўй-рост айтади. Унинг гаплари, иш юритишида аклли, мураккаб ҳаёт синовларида чиниққан одамнинг характери кўринади. Романда синфий кураш масаласи ҳар қанча бўрттирилмасин, ўзбеклар зинҳор бир-бирига (ижтимоий табақаланиш нуқтани назаридан) бўри бўлмаганлар. Шокир отанинг кампири кунини бойбадавлат оилаларникида ўтказди; Йўлчи билан Абдишукур бир дастурхон атрофида фикрлашадилар; Салим, Ҳаким, Нури бўлмасин Йўлчига камбағал, хизматкор сифатидагина муносабатда бўлмайдилар. Ниҳоят, шуниси ҳам борки, романнинг ҳар бир боби, саҳифаси, картинасидан ўзбекона ҳаёт тарзи, гўзалликка шайдолик сезилиб туради. Буни ўзбеклар юртига илк бор келган одам ҳам дарҳол сезди. «Қутлуғ қон»да Салимнинг кистови билан ресторанга кириб қолиш Йўлчи ҳолати, «оз ичиб, кўп овқат еяётган» Абдишукурнинг кўшини столдаги икки руснинг суҳбатига зимдан қулоқ солиши тасвирланган. Суҳбатдош руслардан бири: «Менинг мушоҳадамга қараганда, уларда, масалан, бадийий сезги анча ўсган. Улар гулни севдилар. Кийимлари чиркин бўлса ҳам, қулоқларига гул кистириб юрдилар. Ашулани, ўйинни жуда ёқтирадилар...»¹, — дейди.

«Қутлуғ қон»даги Абдишукур характерига қатти вазифа юклатилган. Адабиётшунос Дилмурод Қуронов «Кеча ва кундуз» романидаги Шарафуддин Хўжаев билан «Қутлуғ қон»даги Абдишукурни қиёсан таҳлил қилади: «Бир қарашда Абдишукур билан Ш.Хўжаев ягона мақсадга интилаётгандай, лекин аслида бундай эмас. Ш.Хўжаевнинг миллий сармоя ҳақидаги гаплари ҳам, маърифатпарварлик

¹ Ойбек. Асарлар. 10 т. Т.3. —Т.: Адабиёт ва санъат, -1969 — Б.88

хақидаги гаплари ҳам бир мақсадга – мустамлака зулмидан кутулиб, мустақил давлат куришга бўйсундирилган. Абдишукур эса бойлар билан бирга подшога омонлик тилайди... Ш.Хўжаевнинг саъй-ҳаракатларини миллий озодлик ҳаракатининг бир кўриниши сифатида қабул қилиш мумкин эди. Абдишукур эса инқилобий йўлдан ислохотлар йўлини афзал билади. Абдишукурнинг шахсий сифатлари ҳам ғоявий қарашларига мос тушади. У бойларнинг олдида ялтоқланади, уларнинг даврасига қўшилиб юрганидан қувонади. Ш.Хўжаев мусулмон бойлари орасида кенг таркала бошлаган бузукликларга қарши, Абдишукур эса бу «неъматлар»дан тотинганига хурсанд¹.

Дилмурод Қуронов Чўлпон ва Ойбек романларини ижтимоий-ғоявий жиҳатдан талқин қилади. У ҳар икки романда феодализм, буржуазия хусусиятларининг намоён бўлиши масаласига эътибор қаратади. Унинг талқинича, Чўлпон буржуазия муносабатларининг пайдо бўлишини кўрди. «Ойбекнинг қарашлари «расмий нуқтаи назарга» мос тушади, лекин шунда ҳам адиб юқорига маъқул келадиган қилиб (кейинги таҳрирлар бундан мустасно) ёзган дейишдан тийилмаиз, – деб ёзади Д.Қуронов. – Ёш Мусо шахс ва адиб сифатида шаклланган шарт-шароитларни, унинг Ойбек бўлишида инқилобнинг аҳамияти назарда тутилса, ёзувчи ўзи англаган ҳақиқатни борича, қўлидан келганича тасвирлашга ҳаракат қилганини билиш қийин эмас»².

Д.Қуронов мақоласи миллий исгиқлол арафасида ёзилди, чоп этилди. Муаллиф қарашларида ленинизм таъсири, адабиётни ижтимоий-синфий восита деб билиш ёки шундай кўриниш майли қучли. XXI аср бошларида «Кеча ва кундуз» ҳам, «Қутлуғ қон» ҳам истеъдодли ёзувчиларнинг халқ руҳини ишонарли ёритиб берилган асарлари сифатида талқин қилиниши, баҳоланиши мақсадга мувофиқдир.

¹ Қуронов Д. Икки роман – икки талқин. – Т.: Ёшлик, -1991. № 6. –Б.31-32

² Юқоридаги мақола. –Б.31.

ҚЎЛЛАНМАГА ИЛОВА

Биографик ёндашув буйича саволлар

1. Биографик метод ва биографик асарнинг фарқлари нимада?
2. Француз ёзувчиси Шарль Сент-Бёвнинг биографик метод ҳақидаги қарашларининг моҳияти қандай?
3. Ўзбек танқидчилиги тарихида биографик методга муносабатлар қандай бўлган?
4. Илмий метод ва мафкуравий ёндашув аро зиддият нимада?

Тарихий-функционал ёндашув буйича саволлар

1. Онтология ва функционал ёндашув аро узвий боғлиқлик асоси нимада?
2. Тарихий-функционал ёндашувдаги холислик ва нохолислик сабабларини сўзланг.
3. “Бой ила хизматчи” асарига функционал ёндашув босқичлари.
4. Абдулла Қаҳҳор ижоди, хусусан, “Сароб”га функционал ёндашув даврлари.
5. Бадиий асарда замон ва хронотоп шакли деганда нимани тушунасиз?

АДАБИЁТЛАР РҮЙХАТИ

1. Валихўжаев Б. Мумтоз сиймолар. I-II жилд. Т.: “Халк мероси”, 2002.
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1986.
3. Болтабоев Ҳ. Фитрат – адабиётшунос. Т.: “Ёзувчи”, 1998.
4. Боров Ю. Искусство интерпретации и оценки. М.: Советский писатель, 1981.
5. Гуренко Е. Проблемы художественной интерпретации. Н.: Наука, 1982.
6. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. Т.: “Ўқитувчи”, 1996.
7. Каттабеков А. Тарихий ҳақиқат ва бадиий маҳорат. Т.: “Фан”, 1982.
8. Комилов Н. Тафаккур қарвонлари. Т.: “Маънавият”, 1999.
9. Норматов У. Қаҳҳорни англаш машаққати. Т.: “Университет”, 2000.
10. Қосимов Б. Миллий уйғониш (жасорат, маърифат, фидойлик). Т.: “Маънавият”, 2002.

М У Н Д А Р И Ж А

Бадиий асарга ёндашув асослари	3
Бадиий матнга тарихий–биографик ёндашув	3
Бадиий асарга тарихий-функционал ёндашув	22
Қўлланмага илова	41
Адабиётлар рўйхати	42

328c